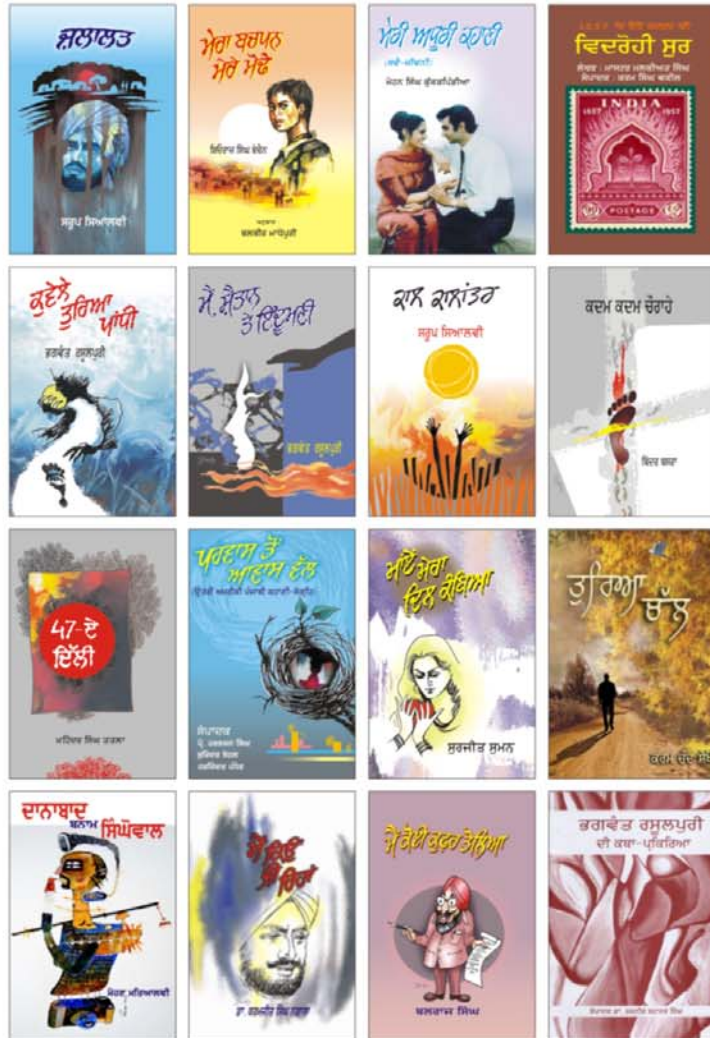

ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ 40% ਡਿਸਕਾਊਂਟ 'ਤੇ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ !

ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

Parwaz Parkashan

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ

<p>ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2014 ਅੰਕ :32</p> <p>KAHANI DHARA (Punjabi Quarterly) R.N.I.Regd No.PUN PUN/2006/19971 ISSN 2321-4449</p> <p>e-mail: kahanidhara@gmail.com kahani_dhara@yahoo.co.in bhagwantrasulpuri@gmail.com</p>	<p>ਸੰਪਾਦਕੀ: ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਘਟ ਰਿਹਾ ਰੁਝਾਨ- 2 ਕਹਾਣੀਆਂ :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ਏਕਲਵਿਆ / - ਸਲਾਮ ਬਿਨ ਰੱਜਾਕ-3 2. ਉੱਚੇ ਬੁਰਜ / - ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ-9 3. ਬਿਰਾਦਰੀ / -ਗੋਵਰਧਨ ਗੱਬੀ-17 4. ਇਨਸਾਫ਼ / -ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ-32 5. ਅਨਮੂਰਾ / -ਇੱਛੂਪਾਲ-38 6. ਅਡਜਸਟ / - ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ-46 7. ਡਾਹਾ / - ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ-50 <p>ਆਲੋਚਨਾ :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ / - ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਾਠੌਰ-55 <p>ਮੁਲਾਕਾਤ-1</p> <p>“ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਣਖ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ” - ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ-63</p> <p>ਜਨਬੋਧ : ਮੁਲਾਕਾਤ-</p> <p>“ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲੰਬਸ ਹਾਂ... ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਲਾ” - ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-77</p> <p>ਆਲੋਚਨਾ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ... -ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ-86 2. ‘47-ਏ ਦਿੱਲੀ’ ਦਾ ਥੀਮਕ ਪੱਖ/ - ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਾਠੌਰ-90 3. ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਣਾਉ-ਹੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ/ -ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ-96 4. ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਕ ਜਿੰਦਰ , ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ‘ਬਦਨ’-98 <p>ਹੁੰਗਾਰਾ-99</p>
<p>ਸੰਪਾਦਕ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ</p>	
<p>ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ: Editor: KAHANI DHARA Vill. Dharampur, P.O. Khambra, Distt. Jalandhar-144026, Pb. Mob. 94170-64350</p>	
<p>ਚੰਦੇ: ਇਕ ਅੰਕ:30 ਰੁ.,10 ਅੰਕ:300 ਰੁ., 10 ਅੰਕ: ਡਾਲਰ:35, ਤੇ ਪੌਡ: 30 ਚੰਦੇ, ਚੈਕ/ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ/ ਮਨੀਆਰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ‘KAHANI DHARA’ ਦੇ ਨਾਂ ਭੇਜੇ ਜਾਣ।</p>	
<p>ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਪਬਲਿਸ਼ਰ, ਮਾਲਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ Bright Printing Press, Mohalla Kishanpura, Jalandhar ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਪਿੰਡ ਧਰਮਪੁਰਾ, ਡਾਕ. ਖਾਂਬਰਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਸੰਪਾਦਕ: ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤੀ 10 ਫਰਵਰੀ, 2014)</p>	
<p>ਟਾਇਟਲ ਪੇਟਿੰਗ: ਪਵਨ ਕੁਮਾਰ, ਜਲੰਧਰ 90414-59767</p>	

ਸੰਪਾਦਕੀ :

ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਘਟ ਰਿਹਾ ਰੁਝਾਨ

ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਗਾਤਾਰ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ. ਦੀਆਂ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲਜਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਸੰਵਾਦ 'ਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। 31 ਮਾਰਚ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖ ਦੇ ਇਹ ਅਦਾਰੇ ਜਾਗਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਢੇਰਾ ਦੇ ਢੇਰ ਪਰਚੇ ਨਾਲ ਖਰਚੇ ਕਰ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਤੋਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਦਾ ਹੀਣ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਸਮੇਤ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਕਵੀ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਸੋਚੀ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ 'ਚ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਪਾਸ਼, ਦਿਲ, ਜਗਤਾਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕੀ। ਨਾਟਕ ਪੱਤਣ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਾਹ-ਸਤ ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਭਰੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਲਿਖ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਰੁਕ ਗਈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਚੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੋ ਲੇਖਕ ਉੱਠੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਆਲੋਪ ਹੋਣਾ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਨੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ-ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਖਾਲੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਦਰਜਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਇਨਾਮਾਂ ਲਈ ਕਿਥੋਂ ਲੇਖਕ ਲੱਭੇ ਜਾਣ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਹਿਜ਼ਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਐਵਾਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ‘ਨਿਰਵਾਣ’ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਖੜਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਲੀਹ ਨੂੰ ਪਾੜ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਸੰਵਾਦਮੁੱਖੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਅਕੈਡਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਮਾੜੇ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦੇ ਦਾਗ ਧੋ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਇਨਾਮ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਜ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਯਾਦਵ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ, ਨਾਮਦੇਵ ਢਾਲ, ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ।

- ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ / ਏਕਲਵਿਆ / - ਸਲਾਮ ਬਿਨ ਰੱਜ਼ਾਕ

ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼ ਭੀਲ, ਆਪਣੇ ਇਕੱਲੇ ਪੁੱਤਰ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਜੰਗਲ-ਬੀਆਬਾਨ, ਨਦੀ-ਨਾਲੇ, ਪਹਾੜ-ਵਾਦੀਆਂ ਲੰਘਦਾ ਹਫਤਿਆਂ-ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਜ਼ਮ ਝਲਦਾ ਹੋਇਆ ਇੰਦ੍ਰ-ਪ੍ਰਸਥ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਜਦ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰਛਾਵੇਂ ਘੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਖੂਬ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਸੀ। ਬਜ਼ਾਰ ਸਜ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕ ਲਈ-ਵੇਚੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰੋਹਿਤ ਆਪਣੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਤਿਲਕ, ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਬੋਦੀਆਂ ਲਮਕਾਈ, ਜਨੇਊ-ਪਹਿਨੀ ਖੜਾਵਾਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਪਰਨਾਮ ਲਈ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਨਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਲੋਕ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਲਮਕਾਈ, ਤੁਰਲੇ ਵਾਲੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਸੁਆਰ, ਟੱਪ-ਟੱਪ ਕਰਦਾ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਝ ਬਾਲ-ਭਿਖਸੂ ਗੁਰੂਏ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ ਲਪੇਟੀ, ਨੰਗੇ, ਪਿੰਡੇ, ਮੁੱਠੇ ਸਿਰ, ਗਿੱਚੀ 'ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬੋਦੀ ਲਮਕਾਈ, ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਭਬੂਤ ਮਲੀ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਮੰਡਲ ਲਈ ਭੀਖ ਮੰਗਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਏਕਲਵਿਆ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜੀ, ਸੜਕ ਤੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਪਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਪੈ ਗਏ। ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਭੀਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾਈ ਤੇ ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚਾਬਕ ਘੁਮਾਈ ਤੇ ਰੁਹਬਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ-

“ਓਏ ਚੰਡਾਲਾ! ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਐ? ਨਾਲੇ ਅੱਜ ਤਾਂ ਵੀਰਵਾਰ ਵੀ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਕੁਝ ਲੈਣ ਜਾਂ ਵੇਚਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਂਵੀਰ ਗੁਰੂਰਾਜ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਹਾਂ।” ਤਦ ਤਕ ਉਥੇ ਕਈ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਪੁੱਛਿਆ-

“ਗੁਰੂ ਰਾਜ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਣ?” ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਹਾਂ ਜੀ... ਆਹੋ ਜੀ...!” ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਦਾ ਗਲਾ ਸੁੱਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅੱਗੇ ਠਹਿਰਨਾ ਉਸ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਿਪਾਹੀ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ-

“ਤੂੰ ਇਕ ਨੀਚ ਸੂਦਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਹੈ।”

ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ-

“ਖੱਤਰੀ ਪੁੱਤਰ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਹੱਠ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

“ਕਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ?”

“ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ, ਰਾਜ ਰਖਿਅਕ।” ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲ ਫੜੀ ਏਕਲਵਿਆ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੱਠ ਹੈ ਇਸ ਦੀ?” ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਕਾਲੇ, ਪਤਲੇ ਏਕਲਵਿਆ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਕਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਲੱਗਾ ਤਰਕਸ਼ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਇਹ ਮਹਾਂ-ਮਹਾਨ, ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਕੋਲੋਂ ਧਨੁਸ-ਵਿੰਦਿਆ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਖੱਤਰੀ ਪੁੱਤਰ।”

ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਲੋਕ ਇਕ ਭੀਲ ਦੀ ਇਸ ਮੰਦ-ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਖੰਘ ਕੇ ਆਖਿਆ-

“ਓਏ ਚੰਡਾਲ ਦਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਵਿੰਦਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਖਾਂਦੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈਂ ਨਾ ਖੱਤਰੀ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਧਨੁਰ ਵਿੰਦਿਆ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ?”

ਇਸ ਵਾਰ ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ-

“ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਵਾਂਗਾ।”

“ਜ਼ਰਾ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਦਿਖਾ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਲੋਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, -ਲੋਕੀਂ ਵੀ ਮਧੋਲ ਉਡਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿੱਚੀਆਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਝੱਟ ਕਮਾਨ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ, ਤਰਕਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਤੀਰ ਖਿੱਚਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਚੰਚਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਵੇਖਿਆ। ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਮੁਰਗਾਬੀ ਉੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭੀਲ ਬੱਚੇ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਾਂਗ ਤਾਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਅਗਾਂਹ ਰੱਖਿਆ, ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦਾ ਗੋਡਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੀਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਤੀਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਅੱਖ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਮੁਰਗਾਬੀ ਤੀਰ ਵਿਚ ਪਰੋਈ, ਫੜਫੜਾਂਦੀ ਏਕਲਵਿਆ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਡਿੱਗੀ। ਸਿਪਾਹੀ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਖਲੋਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕਦੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਨੂੰ ਤੇ ਕਦੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ‘ਵਾਹ-ਵਾਹ’ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਲ ਤੜਪ ਕੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਠੰਢੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਗੱਲ ਤੁਰ ਪਈ।

“ਬੱਲੇ! ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ।”

“ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ ਭੀਲ ਪੁੱਤਰ?”

“ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਨੇ ਇਹ ਲੋਕ?”

“ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਨ?”

“ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੂੰ।”

“ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ?”

“ਆਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ ਭੀਲ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਗੁਰੂ ਤੋਂ ਧਨੁਰ-ਵਿੰਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਭੀਲ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਤੋਂ ਧਨੁਰ-ਵਿੰਦਿਆ...? ਇਹ ਤਾਂ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਰਾਜਗੁਰੂ ਕਦੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਨੁਰ ਵਿੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ।

“ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਭੀਲ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕਿਥੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ।”

“ਵੇਖੋ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਕ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਖੰਘ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ-

“ਹਾਂ, ਜਾਹ, ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈ ਪਰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ, ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਛਿਦਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਹੜੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭੀਮ ਵਰਗੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤੈਨੂੰ ਕੌਣ ਸਿਖਾਏਗਾ।”

“ਪਰ ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਉਣਾ ਸ਼ਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।” ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਜਾਉ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।” ਏਨਾ ਆਖ ਕੇ ਘੋੜ-ਸਵਾਲ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਮਾਰੀ, ਘੋੜਾ ਝਟਕਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ। ਭੀੜ ਨੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਆਰ ਦੁੜਕੀ ਚਾਲ ਚਲਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਏਕਲਵਿਆ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜੀ ਰਾਜ-ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦੁਆਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ-

“ਉਏ ਚੰਡਾਲੋ! ਕਿੱਥੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੇ ਹੋ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਥੋਂ ਨੀਚ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ।”

“ਸਰਦਾਰ, ਦਇਆ ਕਰੋ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦਿਉ। ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਏਨਾ ਰਹਿਮ ਕਰੋ, ਬੱਸ।”

“ਚੁੱਪ ਕਰ ਉਏ ਕਮੀਨਿਆਂ, ਇਕ ਨੀਚ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਪਤਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਗੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਂਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਘੋਰ ਪਾਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਪ ਲਈ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਸ ਉਂਗਲ ਲੰਮੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੜ ਗਰਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

“ਦਇਆ ਕਰੋ ਖੱਤਰੀ ਪੁੱਤਰ, ਦਇਆ।” ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੱਥਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਤਿਉੜੀ ਵੱਟ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ-

“ਤੂੰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ?”

“ਇਸ ਹਠੀ ਬਾਲਕ ਲਈ ਸਰਕਾਰ, ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਵ ਤੋਂ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਚੌਕੀਦਾਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੱਸਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ-

“ਤੂੰ ਕੁਝ ਪਾਗਲ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈਂ। ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਵ ਇਕ ਭੀਲ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿਖਾਣਗੇ-ਵਾਹ ਭਈ।” ਉਹ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ।

“ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਬਾਲ-ਹੱਠ ਅੱਗੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਥੇ ਚਲਾ

ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਜੋ ਆਗਿਆ ਦੇਣਗੇ, ਵੈਸਾ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ।”

“ਉਏ ਚੰਡਾਲ ਪੁੱਤਰ! ਦੁਆਰਪਾਲ ਨੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਕੀ ਤੂੰ ਤੀਰ ਚਲਾਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ?”

“ਸਰਕਾਰ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਐਵੇਂ ਬਕਦਾ ਹੈ।” ਪਰ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਘੂਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ-

“ਵੇਖ, ਜੇ ਤੂੰ ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਨਾ ਡੇਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਧਨੁਸ਼-ਬਾਣ ਖੋਹ ਕੇ ਤੇਰੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਦਸ ਦਸ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

“ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ।”

ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਕਮਾਨ ਸਿੱਧੀ ਕੀਤੀ। ਤਰਕਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਤੀਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾ, ਰੁੱਖ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

“ਸਰਕਾਰ, ਜਾਣ ਦਿਓ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰੋ, ਇਹ ਹਾਲੀ ਨਾ ਸਮਝ ਹੈ।” ਤੇ ਏਕਲਵਿਆ ਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਫੜ ਕੇ ਆਇਆ, “ਏਕਲਵਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਲੜਾਉਂਦੇ।”

“ਨਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਰੋਕ, ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਦੇਹ। ਜੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖੁੰਝਾਇਆ ਤਾਂ ਦਸ ਜੁੱਤੀਆਂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹੀਂ।”

“ਸਰਕਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਿਕ ਹੋ। ਹੁਣੇ ਦਸ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰ ਲਉ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਤ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤੀਰ ਚਲਾਏਗਾ-ਆਹੋ ਚਲਾ ਤੀਰ।”

ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਏਕਲਵਿਆ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਡੇਰੀ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚਿਆ। ‘ਸਨ’ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੀਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਅੱਖ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਡੋਲਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਡਿੱਗਾ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਏਕਲਵਿਆ ਝੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਨਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਝ ਰੌਲਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ-

“ਲਉ, ਆਚਾਰੀਆ ਦੇਵ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਉਸ ਨੇ ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਤੇ ਏਕਲਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ, ਨੱਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਖਲੋਤਾ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਹਾਰ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਕੀ ਚੁੱਕੀ, ਤੇਜ਼ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਬੁਝਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ-ਰੇਸ਼ਮੀ ਧੋਤੀ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਜਨੇਊ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ, ਸਿਰ ਤੇ ਮੁਕਟ, ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹੂ-ਤਰਾਣ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਗਮਗ ਕਰਦੇ ਜੜਾਊ-ਕੁੰਡਲ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕਦੀ। ਪਾਲਕੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਅੰਗ-ਰਖਿਅਕ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਭਾਲੇ ਚੁੱਕੀ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਮ ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਪਾਲਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੱਥਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਲੇ ਚੁੱਕੀ ਸਿਪਾਹੀ ਨੌਸੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ-

“ਗੁਰੂਦੇਵ, ਇਕ ਅਰਜ਼ ਸੁਣ ਲਉ।”

ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ-
“ਗੁਰੂ ਦੇਵ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਲਉ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ, ਫਿਰ ਜੋ ਚਾਹੋ ਸਜਾ ਦੇਣਾ।”

ਰਾਜਗੁਰੂ ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਹਰਨੀਆਂ ਭੀਲ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਚੰਡਵਤ ਪਰਨਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ-

“ਦੇਵਰਾਜ, ਮੈਂ ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼-ਭੀਲ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਏਕਲਵਿਆ ਹੈ। ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਜੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰੋ... ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਾਪ ਹੈ ਪਰ ਬਾਲ-ਹੱਠ ਅੱਗੇ ਮਜਬੂਰ ਹਾਂ, ਗੁਰੁਰਾਜ।”

ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਏਕਲਵਿਆ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਝੁਕ ਕੇ ਪਰਨਾਮ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ-

“ਤੂੰ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?”

“ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ।”

“ਪਤਾ ਹੈ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿਰਫ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੀਲ ਹੋ ਕੇ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਇਸ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਗੁਰੂਦੇਵ ਤੁਸੀਂ ਆਗਿਆ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਅਚਨਚੇਤ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ।

“ਭੀਲ-ਪੁੱਤਰ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਹੈਂ। ਅਸੀਂ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਪਾਹੀ ਭੀਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਹਾਰ ਪਾਲਕੀ ਚੁੱਕੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ। ਏਕਲਵਿਆ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਖਲੌਤਾ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਪਾਲਕੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਏ।

ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਖਸ਼ਾਤ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਧਨੁਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਧਨੁਰ-ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਲਾਸਾਨੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਹਰਨੀਆ ਧਨੇਸ਼ ਸੀ। ਏਕਲਵਿਆ ਜਦ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਊਂਸਪਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਏਕਲਵਿਆ ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਬੂਝ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡਾ

ਹੋ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਬਣੇ। ਜਦ ਉਹ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਇਕ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਗਿਆ, ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਹੀ ਉਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ।

ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਫਾਰਮ ਭਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨੰਬਰ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼ ਤੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਕੇ ਬੋਲੇ-

“ਆ, ਏਕਲਵਿਆ ਆ...।” ਫਿਰ ਹਰਨੀਆਂ ਧਨੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਹਰਨੀਆਂ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?”

“ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ।”

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਇਕ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ।”

“ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਰਪਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਡਾਕਟਰ ਬਣ ਜਾਊ ਮਹਾਰਾਜ।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਰਕਾਰ।”

“ਹਰਨੀਆਂ ਤੂੰ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੂਰਖ ਹੀ ਰਿਹੋਂ।”

“ਸਰਕਾਰ, ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਵੱਡੀ ਗੱਲ-ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਸੂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੂਦਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੀ ਕਠਿਨਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

“ਇਹੋ ਹੀ ਤਾਂ ਗੜਬੜ ਹੈ ਹਰਨੀਆਂ, ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਦਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਬੀ. ਸੀ. ਕੋਟੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀਟ ਦੇ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਹੁਣ ਅੜਚਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸੂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈਂ। ਏਕਲਵਿਆ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੂਦਰ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੰਮ ਪਿਆ ਗ਼ੈਰ ਦਲਿਤ ਦੇ ਘਰ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

“ਸਰਕਾਰ, ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੋ, ਇਸ ਵਾਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਬੜੀ ਆਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ।”

“ਅਸੀਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ ਹਰਨੀਆਂ।”

“ਸਰਕਾਰ...।”

“ਚਪੜਾਸੀ...।” ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ।

ਚਪੜਾਸੀ ਝੱਟ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ।

“ਦੂਸਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜ।”

ਦਰੁਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਹਰਨੀਆਂ ਤੇ ਏਕਲਵਿਆ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ।

ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਹਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

ਕਹਾਣੀ / ਉੱਚੇ ਬੁਰਜ / - ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ

ਮੈਂ ਦਗੜ ਦਗੜ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਜਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਧੀ ਤਾਰ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਉਣ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਰਸਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਲ, ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ। ਕੱਪੜੇ ਸੁੱਕਣੇ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਉਤਾਰਨ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਉਪਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਸਿਰ ਪਰਨੇ ਲਟਕਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁੱਪਾਂ-ਛਾਵਾਂ ਜਰਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਹਵੇਲੀ 'ਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਥਾਂ ਇਹ ਛੱਤ ਉਪਰਲਾ ਥਾਂ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥ ਮਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਹੇਠਾਂ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ-ਉੱਚੀਆਂ ਦਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭ ਕਮਰੇ ਮੈਨੂੰ ਟੀ. ਵੀ. 'ਤੇ ਦੇਖੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਰਗਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਹੇਠਾਂ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਾਲਾ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਵੇਂ ਜਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਾ ਸਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਘਰ ਮੈਂ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਨਿਹਾਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਘਰ ਵਲ ਉਠਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਮੇਰੇ ਕਈ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਫੋਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਨ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਘਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਗਿੰਦਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚਲੀ ਰੂਮਮੇਟ ਦਾ ਕਈ ਸਾਲ ਦੋਸਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਭੂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਨਾ, ਕਹਿਕਹੇ ਲਗਾਉਣਾ, ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਿਵਰਜਤ ਰੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਨਾਚ-ਗਾਣਿਆਂ ਤੇ ਹਾਸਿਆਂ ਭਰਿਆ ਉਹ ਮਾਹੌਲ ਜੋ ਚੁਫੇਰੇ ਅਲੂੜ ਰੁੱਤ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਿਖੇਰਦਾ ਸੀ। ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੌਣਾ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਗਣਾ, ਫੇਰ ਪੂਰੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਮੌਸ ਦੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਥਾਲੀ ਪਰੇਸਣ ਲਈ ਆਖਣਾ। ਕਿੰਨੇ ਹੁਸੀਨ ਪਲ ਸਨ! ਜੋ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਵਕਤ ਜਿਵੇਂ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਗੁਰਗਾਬੀਆਂ ਪਾ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਵੀ ਕਿੰਨੀ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ੈਅ ਹੁੰਦੈ। ਕਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਲਕ ਝਪਕਦਿਆਂ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਕਦੇ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਵੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਨੇ-ਇਕ ਵਾਰੀ ਭੂਆ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ-ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੋਸਟਲ 'ਚ ਬਾਹਲਾ ਚਿਰ ਨਾ ਰੱਖਿਓ, ਫੇਰ ਇਹ ਘਰਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੂਆ ਜੀ ਦੇ ਆਖੇ ਇਹ ਬੋਲ ਸਿਲਤ ਵਾਂਗ ਚੁਭੇ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਸੱਚ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਤਾਂ ਰਾਣੇ ਨੇ ਹੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਛੱਤ ਤੇ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਨਾਲ ਅਠਖੇਲੀਆਂ ਕਰਦਾ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ-

“ਦੇਖ ਲੈ ਤੇਰਾ ਘਰ ਪਿੰਡ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਘਰ।” ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਘਰ ਵਲ ਉਂਗਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਨੰਗ ਜਿਆ ਘਰ ਦਿਸਦੈ, ਢਹਿੰਦੀ ਜੀ ਕੰਧ ਵਾਲਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਹਰ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹੈ। ਬਾਹਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਰੱਖਿਐ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜਦਾ ਫਿਰੂ। ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਤਾਂ ਗੱਲ ਈ ਨੀ ਕਰਦਾ।”

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਰਾਣਾ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੱਸੇ ਲਪੇਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਸਾਕ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਿਗਰੀ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਸਵੀਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਪਾਸ ਵੀ ਮਸਾਂ ਹੀ ਲਗਦਾ

ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਲੂੜ ਵਰੇਸ ਵੇਲੇ ਪਾਲੀ ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦੇ ਜਾਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਗਿਝ ਤੁਲ ਇਸ ਕਾਕਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਆਸ ਕੇ ਝੂਰਦੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਗੋਲਦਾ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਲਮ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਰੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਫਸਟ ਆ ਕੇ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਕੋਈ ਜੁਗਾੜ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੀ ਰੂਮ ਮੇਟ ਜੀਤੀ ਅਤੇ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਜੱਗ ਜਾਹਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੋੜੀ ਚੋਹਲ ਮੋਹਲ ਕਰਦੀ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਦੀ ਤੁਰਦੀ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਕਦ ਬੁੱਤ, ਤੋਰ, ਹਰਕਤ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਘੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗਈ ਰਾਤ ਤਕ ਜੀਤੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗਿੰਦਰ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਬੀਤੀਆਂ। ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇ ਤੁਕੀਆਂ ਸੁਣਦੀ ਅੱਕ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਟੋਕਦੀ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ,

“ਬਾਹਲਾ ਹੋਜ ਬਾਹਲੀ ਛੋਤੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੈ ਬਸ ਕਰ।”

ਪਰ ਤੀਜੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਗੋਲੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਗਮਾਇਣ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਪੂਰੇ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਮਾਪੇ ਬਿਨਾਂ ਬਸ ਬੋਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਲਗਦੀ। ਜੀਤੀ ਨੂੰ ਉਡ-ਉਡ ਕਰਦੀ ਵੇਖ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸੱਚ ਦੱਸ ਤੂੰ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਾਹੁੰਦੀ ਐਂ! ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਦਰ ਕੀ ਬਦਲਾ ਆ ਜਾਂਦੈ।” ਉਹ ਸ਼ਰਬਤੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਮਾਰ ਜਿਹਾ ਭਰਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀ,

“ਸੱਚੀ ਗਿੰਦਰ ਜਦੋਂ ਬੋਲਦੈ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਉਹਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਈ ਫਸਲਾਂ ਪੱਕਦੀਆਂ ਨੇ, ਬੱਦਲ ਵਰਦੇ ਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਖੜੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਨੇ।”

ਮੈਂ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਰੁਖ ਪਲਟੀ, “ਬਸ ਕਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਉੱਤਰਿਆ, ਹੋਰ ਨਾ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਰੁਸ ਜੇ, ਕਿਤੇ ਪਰਲੋ ਆ ਜੇ।”

ਜੀਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਭਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਪੱਕਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮਾਫ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਲੂਹਰੀਆਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ, ਮੈਂ ਗਿੰਦਰ ਨੀ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਭਰਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਘਲਦੀ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੀ,

“ਦੇਖੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੈ, ਬਈ ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਨਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਕਿਨਾਰੇ ਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਨੀ ਮਿਲਣੇ। ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਵਣਜ, ਲਾ ਬੈਠੀ? ਮੇਰੇ ਭੀੜੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਤੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਮੇਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣੇ।” ਜੀਤੀ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਮੈਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਹੜੇ ਉਤਰੀ ਕਾਸ਼ਨੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਣਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੀ,

“ਦੇਖੀਂ ਗਿੰਦਰ ਦਿਲ ਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜਾਦੈ, ਕਹਿੰਦਾ ਜੇ ਕਹੇਂ ਤਾਂ ਛਾਤੀ ਚੀਰ ਕੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਅੰਦਰ ਬਣੀ ਥਾਂ ਵਿਖਾਵਾਂ।”

ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਕਾਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਨੀ ਮੋਕਲੀ ਥਾਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਜੀਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਵਰਜਦੀ, ਕੀ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਓ। ਕਿਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਨਾ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਓ, ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਾਸੇ ਭਾਣੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਸ ਜੋਂ। ਜੀਤੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਹਰਖ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ,

“ਸੁੱਭ ਸੁੱਭ ਬੋਲ ਜੇ ਮੂੰਹ ਨੀ ਸੋਹਣਾ ਤਾਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਚੱਜਦੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ।”

ਅੱਜ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਬੋਲੇ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਪਛਤਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਉਹ ਸਭ ਹੋਈਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਮੇਰੀ ਸਾਹ ਨਾੜੀ ਵਿਚ ਚੁਭਣ ਲਗਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੀਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, “ਤੇਰਾ ਨੀ ਜੀ ਕਰਦਾ ਕੋਈ ਤੇਰਾ ਈ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇ ਬਸ।”

“ਜੀ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਪੁੱਛਿਆ ਨੀ, ਘਰਦਿਆਂ ਛਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਬਹੁਤਾ ਲਗਦੈ। ਦੂਜਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਵਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁੱਚੀ ਦੇਹੀ, ਸੁੱਚੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਗਿਫਟ ਵਜੋਂ ਪਰੋਸਣੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਜੀ ਕਰਦੇ ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗਤ ਨਾਲ ਆਵੇ।” ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਉਸ ਕੋਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। “ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਡਰ ਆਉਂਦੈ ਮਨ ਚਾਹਤ ਕਰ ਬੈਠੇ ਤੇ ਗੀਬ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜੇ ਫੇਰ ਜੂਨ ਖੋਲ੍ਹੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਐ।” ਜੀਤੀ ਪੂਰੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ,

“ਉਦੋਂ ਦੀ ਉਦੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾਊ ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰੀਏ।”

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਕਿਸੇ ਸੀਨੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਉੱਗ ਪੈਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਢੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਨਿੱਤ ਕਰੂਬਲਾ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੰਗੋਤਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਜਹੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ,

“ਜਹੇਜੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਕਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਹਾਜਾ ਹੋਗਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਤ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਕੋਠੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ, ਗਹਿਣੇ, ਕੱਪੜੇ, ਘੁੰਮਣਾ ਫਿਰਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦੈ?”

“ਇਹ ਸਭ ਸਾਇਦ ਉਹ ਜੀਤੀ ਦੀ ਬੇਵਫਾਈ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੀਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਮੀਰ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੱਜਰੀ ਹੀ ਸੁਣਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਦੁੱਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਘੰਟਾ ਭਰ ਸਾਡੇ ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਦੇਹਲੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਇਕ ਡੱਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਲੀਕਾਂ ਵਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਵਸਲ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੱਗੀ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਦਰਸਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਝੂਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਜੀਤੀ ਵਲੋਂ ਕਈ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਪਰੋਸਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਜੀਤੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕੋਲ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਪਤਾ ਕੀਤੈ, ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਟ ਐ। ਆਹ ਪਿਆਰ ਪਿਉਰ ਤਾਂ ਇਕ ਮੀਂਹ ਦੀ ਵਾਛੜ ਨੀ ਝਲਦਾ ਜਦ ਆਟੇ ਦਾਣੇ ਦਾ ਭਾਅ ਪਤਾ ਲਗਦੈ।’ ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਵੀ ਹੂੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ,

“ਠੀਕ ਈ ਆਖਦੈ ਜੀਤੀ ਦਾ ਭਰਾ। ਚਲ ਉਹ ਤਾਂ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜੂ, ਦੋਹਾਂ ਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ, ਜਗ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜੂ। ਉਹਦੀ ਸੌਖ ਮੇਰੀ ਸੌਖ ਹੋ ਜੂ।”

ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਦੋਂ ਜੀਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਯੂ. ਕੇ. ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਇਉਂ ਅਚਾਨਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਅੰਦਰ ਪੱਛਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਗਿਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਮਰਾਂ ਜਿੰਨੀ ਲੰਮੀ ਬਾਤ ਦਾ ਹੂੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦੀ ਉਹ ਦੋ ਹੰਝੂ ਕੇਰਨ ਲਈ ਮੋਢਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਪਰ ਇਹ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਰਾਫਤ ਸੀ ਜੋ ਜੀਤੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਪਤਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਿਹਾ,

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖਦਸਾਂ ਸੀ। ਚਲ ਉਹ ਜਾਣੇ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਖ ਚੜ੍ਹਨੀ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਆਪੇ ਖਰੀਓ ਲੈ ਆਉਂਦੈ।”

ਜੀਤੀ ਲਈ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਲਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਸਮੇਟ ਲੈਣ ਲਈ ਫੁਰਸਤ ਬਟੋਰਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਕਰਵਾਏ ਤੋਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਕੀ ਦਬਾ ਕੇ ਤੁਰ ਗਈ ਬਸ ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਰਾਣੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਮੈਂ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਕੋਲ ਆ ਵਸੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਗਏ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਮਗਰ ਖੜ੍ਹਾ ਮੈਂ ਗਿੰਦਰ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਤਾਕੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਸਰਕਾ ਕੇ ਪਛਾਣਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਢੁੱਕਿਆ ਆਇਆ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ

ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਗਿੰਦਰ ਆਉਂਦਾ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਕਲਾਮ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਨਬੀਅਤ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਦਾ ਰੰਗ ਘੁਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵੜਦਾ ਮੇਰੇ ਸੌਹਰੇ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਕੰਮ ਗਿਣਵਾ ਦਿੰਦੀ, ‘ਗਿੰਦਰਾ ਸਾਡੀ ਮਹਿੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਵੀਰਾ, ਜੇ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਦਾਰੂ ਲਿਆਈ ਪੁੱਤ ਵੇ, ਆਹ ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਜੈ ਖਾਣੇ ਦਾ ਫੂਜ ਉੱਡ ਗਿਆ ਲਾਈ ਕੇਰਾਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਕੇ।’ “ਅੱਛਾ ਤਾਈ ਜੀ”, ਕਹਿ ਕੇ ਗਿੰਦਰ ਹੁਕਮ ਬਜਾਉਂਦਾ, ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਤੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸੁਲਾਹ ਮਾਰਨੀ ਮੇਰੇ ਸੌਹਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਰਾਂ ਇਉਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕੰਮ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਪਸਰੇ ਰਾਣੇ ਵਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ,

“ਤਾਈ ਅਜੇਹੇ ਕੰਮ ਰਾਣਾ ਬਾਈ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰੋ, ਨਾਲੇ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਚਰਬੀ ਢਲ੍ਹਗੀ।”

ਕੌੜ ਕੌੜ ਝਾਕਦਾ ਰਾਣਾ ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, “ਰਹਿਣ ਦੇ! ਰਹਿਣ ਦੇ! ਆਪਦੀਆਂ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਨੂੰ। ਤਾਈ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਫੋੜੇ ਤੇ ਲਾਉਣੈ ਫੇਰ!”

ਤਾਈ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਛਦੀ ਵਿਛ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਾ ਡਾਹ ਧਰਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਮੁਹਰੇ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਪਰੋਸਦਿਆਂ ਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਪੋਚਾ ਮਾਰਿਆ, “ਵੇ ਬੀਰ ਕਿਥੇ! ਐਨੇ ਜੋਗਾ। ਡੁੱਬੀ ਤਾਂ ਜੇ ਸਾਹ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨੋਂ ਨੀ ਡੱਕਾ ਭੰਨ ਕੇ ਦੂਹਰਾ ਕੀਤਾ।”

ਰਾਣਾ ਬਿਸ਼ਰਮੀ ਦੇ ਤਾਣੇ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਗਿੰਦਰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕੰਮ ਨਿਬੜ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਹਰਖ ਆਉਂਦਾ। ਮਾਤਾ ਦਾ ਇਉਂ ਕਮੀਣਾ ਨਾਲ ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਵਾਂਗ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਤਕਾਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਹੋਈ ਹੋਠੀ ਲਗਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸੁਣਿਐ ਆਹ ਮੇਰੇ ਬੁਰਸ਼ ਤੇ ਪੇਸਟ ਲਾ ਕੇ ਫੜਾ ਮੈਂ ਵੀ ਬੁਰਸ਼ ਕਰ ਲਵਾਂ।”

ਅਸੀਂ ਉਸਦਾ ਕਿੰਨਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਰਾਣਾ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੌਲੀਆਂ ਕੱਢਾ, ਬਨੈਣ, ਕੁੜਤਾ ਪਜ਼ਾਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਟੰਗਵਾ ਕੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੋੜ ਟਕਰਿਐ ਮਨ ਉਲਾਂਭਾ ਪਾਲਦਾ। ਕਦੇ ਦਾਰੂ ਦੀ ਲੋਰ ਵਿਚ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਚਾਂਡਲਦਿਆਂ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ,

“ਤੋਂ ਕਦੇ ਭਾਬੀ ਨੀ ਦੇਖੀ ਸੀ ਉਥੇ।” ਰਾਣੇ ਦੇ ਦੱਸਣ ਮੁਤਾਬਕ ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਬਾਈ ਉਥੇ ਛੱਤੀ ਸੌ ਕੁੜੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਐ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ‘ਚ ਕੀ ਪੜ੍ਹੇ ਕਿਹੜੀ ਨੇ ਕੀਹਦੀ ਭਾਬੀ ਬਣਨੈ।”

ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਇਸ ਸਿਆਣੇ ਜੁਆਬ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਵਾਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵਿਛੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਸਿਲਵਟਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਪਾਲਦੇ ਇਹ ਕਾਕੇ ਕਿਸ ਕਿਆਸ ਤਕ ਅਪੜਦੇ ਨੇ। ਇਉਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੇ ਰਾਣਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਾਰ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਗਿੰਦਰ ਪੂਰੇ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਵਾਲਾ ਫਿਟਫਿਟੀਆਂ ਜਿਹਾ ਟਰੈਕਟਰ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਟੇਪ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਾਣਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਭਾਵੇਂ ਬੋਲ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਬੋਲ ਵੇ ਚੰਨਾ ਵਸ ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ” ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਟੇਪ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਸਾਨੂੰ ਦੁਆ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਰਾਣਾ ਭੱਦੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਕੇ ਉਸਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ,

“ਦੇਖ ਕਿਮੇ ਜੱਟ ਭੂਸਰਿਆ ਹੋਇਐ, ਟਰੈਕਟਰ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਫਿਰਦੈ। ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਭਰਨ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਹੈ ਨੀ, ਘਰੇ ਭੰਗ ਭੁਜਦੀ ਐ। ਪੱਲੇ ਹੈ ਨੀ ਧੋਲਾ ਤੇ ਕਰਦਾ ਮੇਲਾ ਮੇਲਾ।”

ਅਜੇਹੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਣਾ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬੀਰਖਾ ਕਰਦਾ ਹੀ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸਦੀ ਅਜੇਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਫਰੋਲਣ ਲਗੀ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗਿੰਦਰ ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਬਰੀਕ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੀ ਦਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਹ ਦੇ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਉਤਰਦੇ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਅਸਮਾਨੀ ਘੁੱਲਦੇ ਸੰਪੂਰੀ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਤੀਬ, ਇਕ ਸਲੀਕਾ ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਪਲਦੇ ਇਲਮ ਦਾ ਸਬੂਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਣਾ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਬਸ ਸੌਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਜਾਗਣਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ। ਚੜ੍ਹੀ ਲੱਥੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅਕਲ ਤਮੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਣ ਕਹੀ ਗੱਲ ਬੁਝਣੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਕਹੀ ਹੋਈ ਦੀ ਸਮਝ ਆਥਣੇ ਪੈਂਦੀ ਐ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪਾਲਦੀ ਹਾਂ,

“ਚੱਲ ਆਪਾ ਨੂੰ ਕੀ ਜਿਹੜੇ ਕਰਨਗੇ ਉਹ ਭਰਨਗੇ। ਆਪਾਂ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਆਂ ਅਗਲਾ ਜੇ ਟੁੱਟੇ ਜੇ ਫਿਟਫਿਟੀਏ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਐ।”

ਰਾਣਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਅੰਦਰਲਾ ਖੋਰ ਘੋਲਦਾ ਹੈ, “ਭਰਨਗੇ ਨੀ ਭਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਮਾਸਟਰਾਂ ਨੇ ਫੀਸਾਂ ਫੂਸਾਂ ਭਰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹ ਕਾਹਦਾ ਗਿਆ ਮੋਢਿਆ ਤੋਂ ਦੀ ਬੁੱਕਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਦੂਜਾ ਭਰਾ ਡੁਬਈ ਜਾਂਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਡੋਬ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਖਨੀ ਕਿਹੜੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਪਾੜਦੈ। ਪਿਓ ਦਾ ਵਾਲ ਵਾਲ ਕਰਜ਼ੇ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਪਿਆ।”

ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹਲੂਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਲਦੀ ਗੈਰਤ ਮੂਹਰੇ ਕਦੇ ਨੀ ਇਸ ਗੁਰਬਤ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਆਦਮੀ ਕਦੇ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਦੇ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਤਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰਾਣਾ ਤੇ ਗਿੰਦਰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੋਲਦੀ ਤਾਂ ਰਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਗਰੀਬ ਲਗਦਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਗਿੰਦਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਦੋ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜੀਤੀ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਰਾਣੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਇਹ ਕਿਨਾਰੇ ਗਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨਾਲ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਮਿਲਦੇ? ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਾਸ਼ਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਭੁਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਦੇਹੀ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵੀ ਗੋਲ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਛੱਤ ਦੇ ਉਸ ਕੋਲੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਜਦ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਲ ਪਰਤਦੀ ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦਾ ਭੱਜ ਕੇ ਗਿੰਦਰ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਹਲੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗਿੰਦਰ ਵਾਂਗ ਡੱਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰ ਮੂਹਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਾਂ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਵੇ, ਜਿਸਦਾ ਹੱਲ ਹਾਲੇ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਸਹੀਣ, ਫਿੱਕੇ ਸੁਖ ਦੀ ਦਾਸਤਾ ਸੁਣਾਵਾਂ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਤੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁੰਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਣ ਦੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਪੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸਦੇ ਵਿਹੜੇ ਖਿਲਾਰ ਆਵਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੋ ਵੱਖਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉਸਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਰੋਂ ਦਿਸਦਾ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਵਜੂਦ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਉੱਠਿਆ ਛਾਲਾ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਵਗੀਆਂ ਮੀਂਹ ਹਨੇਰੀ ਦੀਆਂ ਘਸਮੈਲੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਘਰ ਦੇ ਬੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਲਗਦੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਲਿੱਸੇ ਜਿਹੇ ਪਸ਼ੂ ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੰਦੇ ਲਗਦੇ। ਅੱਧੇ ਕੁ ਕੁੱਬੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਜਿਹਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਖੇਤ ਵਿਚ ਗੱਡੇ ਡਰਨੇ ਵਰਗਾ ਨਕਲੀ ਬੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਗੁੰਦਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਧਖੜ ਔਰਤ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਂ ਹਰ ਵਕਤ ਕਿਸੇ ਚੱਕ ਧਰ ਵਿਚ ਰੁੜੀ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ

ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਚੱਕਰ ਜਿਹੇ ਕਟਦੀ। ਗਿੰਦਰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਫੁਰਸਤ ਦੇ ਚੁਰਾਏ ਪਲਾਂ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਹਰੇ ਜੁੱਟਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਬਸ ਮੇਰੀ ਇਹੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਕਰਦੀ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਹਰ ਵਕਤ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਰਾਣੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਕਈ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਬੋਲ, ਉਸਦੀ ਬੇਤਰਤੀਬੀ, ਅਲਗਰਜ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਖਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਖਲਣ ਮੂਹਰੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੋਹਰ ਤੋਂ ਯਾਦ ਆਈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਣੇ ਦੀ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਹਰਕਤ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਨੇ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੱਖੀ ਤੇ ਭਰੀ ਉਸ ਚੁੰਡੀ ਨੇ ਨੀਲਾ ਚਟਾਖ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਮੈਂ ਕਈ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਚਟਾਖ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਚਿੱਬ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਲੱਗਿਆ ਨੀਲਾ ਦਾਗ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲੱਗੀ ਮੋਹਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਸ਼! ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਮਝੀ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਹੋਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੂਹਰੋਂ ਅਲੱਬ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਸੀ,

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਜੱਟ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਹਾਰਦੀ ਐ।”

ਉਸਦੇ ਅਜੇਹੇ ਬਿਸ਼ਰਮ ਜਹੇ ਚੋਚਲੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਪਰੋਂ ਖੀਂ ਖੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਗਿੰਦਰ ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਰਾਣਾ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ,

“ਖਰਚ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਨੀ। ਕਿਸੇ ਹਕੀਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਰੇਡੂਆ ਖੜਕਾਉਣ ਨੂੰ? ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਆ ਕੇ ਨੰਦ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।”

ਮੈਂ ਫਿਰ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ, “ਓਹੋ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖੜਕੇ ਦੇਖੋ। ਮੁੰਡੇ ਆਲੇ ਨੀ ਮੰਨੇ ਹੋਣੇ। ਕੁੜੀ ਆਲਿਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਦੋਂ ਚਲਦੀ ਐ? ” ਮੇਰੇ ਐਨਾ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਰਾਣੇ ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਬਲਦੀ ਤੇ ਤੋਲ ਜਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਭਾਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਣ ਧਰਦਾ ਹੈ।

“ਆਹੋ ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨੀ ਚੱਲੀ ਹੋਣੀ ਮਰਜ਼ੀ? ਜਿਹੜੀ ਤਰੀਕ ਤੁਸੀਂ ਆਖੀ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਢੁੱਕੇ ਸੀ ਪਤੈ।” ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਪੋਲੀ ਜਿਹੀ ਚਪਤ ਮਾਰ ਕੇ ਲਾਡ ਨਾ ਮੋੜਵਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ, “ਕਾਕਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਪੇਪਰ ਸੀ ਉਦੋਂ! ਫੇਰ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵੀ ਤਾਂ ਲੈਣੀ ਸੀ।”

ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਪੇਟੇ ਲਾਡ ਨੂੰ ਪੜੇਬਣ ਵਾਂਗ ਝਾੜ ਕੇ ਰਾਣਾ ਪੂਰੇ ਹਰਖ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਦੇਖ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਧੌਂਸ ਨੀ। ਸਾਕ ਕਰਨ ਆਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੈਰ ਦਰੜ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਚਲ ਜਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜੂ। ਹੋਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ ਖਾਣੀ ਐ? ”

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਕੀਤੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲੋਂ ਝੜ ਗਈਆਂ ਦਿੱਸੀਆਂ। ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਿਉਂ ਦੀਦੇ ਗਾਲੇ। ਮਗਜ਼ ਥੋਥਾ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਬਲ ਵਿਹੜੇ ਤਾਂ ਛਲਾਂਗਾ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਮੁੱਢ ਬੈਠਦੀ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਲਈ ਕਾਲਿਆਂ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਗੀਝ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੀ। ਪਰ ਇਹ ‘ਜੇ’ ਤਾਂ ਹੁਣ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਸਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ,

“ਰਾਣੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਭ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨੀ ਬੋਲ ਸਕਦੇ? ਠੰਡੇ ਮਤੇ ਨਾਲ ਸੋਚੋ ਐਨਾ ਖਰੂਵਾ ਕਿਉਂ

ਬੋਲਦੇ ਓ? ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਹਰਜ ਕੀ ਐ।”

ਰਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਰਮ ਬੋਲਣ ਤੇ ਬੋੜਾ ਢੈਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਫੇਰ ਵੀ ਅੜੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣੇ ਆਉਂਦੇ। ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਉਈਂ ਬਿਚ ਬਿਚ ਜਹੀ ਕਹੀ ਜਾਓ।”

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਆਹੋ ਕੂਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨਾ ਕਿਤੇ ਦੁਖ ਜੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਛਾਲੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਬੋੜੀਆਂ ਹੋਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਿਉਸ਼ਨ ਰੱਖ ਲੋ।” ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ ਮੱਥੇ ਦਾ ਕਸਾ ਘਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੀ ਗਰਮੀ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਐ ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਜਰ ਸਕਦੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਹ ਗਰਮੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਅੰਦਰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਲੋਹੇ ਲਾਖਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ, ਲੱਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਵਰ੍ਹਨ,

“ਤੂੰ ਸਮਝਦੀ ਐਂ ਭਲਾ ਸਾਨੂੰ ਕਾਸੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨੀ ਲਗਦਾ? ਅਸੀਂ ਝੁੱਝ ਈ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਆਂ? ਅੱਜ ਲਾਭੇ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਸਦਾ ਸੀ ਬਈ ਉਹ ਨੰਗਾਂ ਦਾ ਗਿੰਦੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਘਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਫਸਾਈ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹੈ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਸਹੇਲੀ ਰਹੀ ਐ।” ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਾਵਾਂ?”

“ਮੇਰਾ ਕੀ ਲੈਣੇ ਦੇਣੇ ਏਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ?”

ਰਾਣੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਖਾਨੇ ਪੈਂਦੀ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆ, “ਜਾਤ ਦੀ ਕਿਰਲੀ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੇ, ਦੇਖ ਜੱਟ ਕਿੱਥੇ ਉੱਚੇ ਬੁਰਜੀ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਅਹੀਜੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਤਾਂ ਬਥੇਰੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ।” ਮੈਂ ਮੋਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਸਾ ਵਟ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਰਾਣੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਖਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਤੋੜਾ ਝਾੜਦੀ ਹਾਂ। ‘ਚਲ ਆਪਾ ਜਵਾਕ ਜਮਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਖਾਂਗੇ। ਤੈਨੂੰ ਸੌਂਹ ਲੱਗੇ ਜੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾਵੇਂ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਕੀ ਖੱਟ ਲਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ?’ ਮੇਰਾ ਇਹ ਦਬਕਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰੀ ਗਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਸੀ ਉਸਨੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਈ ਮੈਂ ਬਸ ਇਉਂ ਪੁੱਛ ਬੈਠੀ,

“ਹੋਰ ਗਿੰਦਰ ਕੀ ਹਾਲ ਐ?” ਜਿਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ, “ਠੀਕ ਈ ਐ ਜੀ ਜਿਹੜਾ ਦਿਨ ਲੰਘ ਜਾਂਦੈ।” ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਉਹ ਵੀ ਕਦੇ ਚਲੀਤਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਭਾਬੀ’ ਆਖੇ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ।

ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਮਿਲੀਆਂ, “ਭਲਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਹਾਲ ਤੋਂ? ਐਵੀਂ ਨੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਾਈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਥਾਂ ਸਿਰ ਰਖੀਂਦੈ।” ਮੇਰੇ ਕਹੇ ਬੋਲ—“ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸੋਲਾਂ ਆਨੈ ਸੱਚ ਐ।” ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਦੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਨਿਤ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਬਾੜ ਕੱਠਾ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਚੁੱਭਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਘਰ ਨਾਲ, ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲਾ ਸਿਰਾ ਨਹੀਂ ਜੁੜਨ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਸ ਗਿੰਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਜੁੜ ਸਕੀ। ਸਾਡਾ ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਚਨੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਤੁਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਲ ਰੋਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜੇ ਲਿਆ ਧਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ,

“ਬੇਬੇ ਜੀ ਗਹਾਂ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਿਓ, ਉਹ ਚੌਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਜ ਲੜ ਪੀਆਂ। ਅਜੇਹੇ ਮਿਹਣੇ-ਮਿਹਣੀ ਹੋਈਆਂ ਬਸ ਪੁੱਛ ਨਾ, ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਸਭ ਫਰੋਲਤਾ। ਕੀਤੀ ਗੱਲ ਗਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ, ਧਨੋਲੇ ਦੇ ਪੇਕੇ ਤਾਂ ਆ ਕੇ ਬਹਿਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਣ ਨਾਉ ਨੀ ਲੈਂਦੇ। ਭਲਾ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ?”

ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਘਰੋਂ ਭੱਜਿਆ ਫਿਰਦੈ। ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਜਮਾਈ ਦਾ ਹਰਖ ਸਮਝੋ।” ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਕਾਤਰਾਂ ਜਹੀਆਂ ਬਿਖੇਰਦੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਜੁਟਦਾ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਬਚਨੀ ਲਈ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪੂਰੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਜਾਵੇ। ਇਉਂ ਹੀ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਈ ਕਰਜੇ ਆਲੇ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਲੈ ਆਏ। ਪਿਓ ਪੁੱਤ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਦਾਹੀ ਭੱਜ ਤੁਰੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪੁਲਸ ਮੂਹਰੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਗਿੰਦਰ ਦਾ ਡੈਂਬਰਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਆ ਗਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗਲ ਪਈਆਂ ਬਲੂਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਭੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗਿੰਦਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਰਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੀ। ਬਚਨੀ ਹਾਲੇ ਵੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ‘ਕਰਜੇ ਆਲੇ ਟਰੈਕਟਰ ਹੱਕ ਕੇ ਲੈਗੇ। ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਬਥੇਰਾ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਗੜੇ ਪੈਗੇ, ਫਸਲ ਮਰਗੀ, ਹੁਣ ਕੀਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਆਖੇ? ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਂਈ ਜਾ ਕੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ।’ ਇਹ ਵਿਥਿਆ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੜਦੀ ਹਾਂ। ਉਸਦੀ ਨੀਵੀਂ ਕੀਤੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਟਿਕਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦੀ ਹਾਂ। ਉਸ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁੰਢਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਰੰਦਾ ਜਰਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੋਚਾਂ ਦੇ, ਚਿੰਤਾਂ ਦੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀਆਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨਹੂਸ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਰਾਣੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਦੱਸੀ,

“ਆਹ ਦੇਖ ਲੈ ਪਾੜਿਆ ਦਾ ਜਿਗਰਾ। ਰਾਤ ਗਲ ਫਰਾਹਾ ਲੈ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਖੇਤ ਆਲੀ ਟਾਲੀ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਟਾਹਣੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ ਗਿੰਦੀ।”

ਇਹ ਸਭ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਸਾਹ-ਸਤ ਹੀਣ, ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਨਿਕਲਦੀ ਭੁੱਬ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਬੋਚਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਾਲਜਾ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਧਸ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਜਗ ਸੁੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕਲਾਸਫੋਲ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਦਸਦੀ ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਪਿਛਲੇ ਹਫਤੇ ਜੀਤੀ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਗਿੰਦਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਡਿੱਗਰੀ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਜੀਤੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਗਲ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪਾਹਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਅੱਖੀ ਹਾਂ। ਗਿੰਦਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੇਰਾ ਦਰ ਤੇਰੇ’ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹੂਗਾ ਜਦ ਮਰਜੀ ਆ ਜੀ।’

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਜਗ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ, ਗਿੰਦਰ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦਿਸਦੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਹ ਵਰਜਿਤ ਇੱਛਾ ਮਾਂ ਕੋਲ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਪਸੀਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

“ਆਹੋ ਕੁੜੇ ਕਦੇ ਦੁਖਦੇ ਸੁਖਦੇ ਸੌ ਨੱਤੀ ਖੁੱਤੀ ਸਾਰਦਾ ਸੀ ਆਪਾ ਨੂੰ ਮਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦੈ। ਸੁਖ 'ਚ ਭਾਮੇ ਨਾ ਜਾਵੇ ਦੁਖਦੇ ਤੇ ਜਾਣਾ ਬਣਦੈ।”

ਮੈਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਰਾਣੇ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਗਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਗਈਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਘਰ ਗਈਆਂ ਦੇਖ ਉਸ ਮਾਂ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਨੱਕਾ ਛੁੱਟ ਗਿਆ। ਮਰੇ ਗਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਲ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਰੋਈ। ਮਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ-ਮੇਰੇ ਸਾਰ ਪਾਰ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ—

“ਵੇ ਤੂੰ ਉੱਚੇ ਬੁਰਜੀ ਚੜ੍ਹਕੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅਕਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਪੁੱਤਾ।” ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੱਚ ਹੀ ਉੱਚਾ ਬੁਰਜ ਉਹ ਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਕਲਾਂ ਹਾਰ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਹੀਰੇ ਵਰਗਾ ਸਖ਼ਸ ਚੰਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਦਾਗ ਜਾ ਬਣਿਆ। (ਸੰਪਰਕ 9888359881)

ਕਹਾਣੀ / ਬਿਰਾਦਰੀ / -ਗੋਵਰਧਨ ਗੱਬੀ

ਨਵਾਂ ਸਾਲ ਚੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਿਆਂ ਅਜੇ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਘੁਸਮੁਸਾ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠੰਡ ਜ਼ਬਰੀ ਨੱਕ ਰਸਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਡਾ. ਬਾਵਾ ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਦਕਰ ਭਵਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ। ਅੱਜ ਹਾਜ਼ਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ।

ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੁਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਦਲਿਤ ਬਿਰਾਦਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ, ਜਨਜਾਤੀ ਤੇ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗਜ਼ਟਡ ਅਫਸਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੱਕ ਅਪਣੇ ਲੋਕ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਇਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿਲਣੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਸੰਮੇਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਹੀਨੇਵਾਰ ਮਿਲਣੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠਦੇ ਹੀ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜ਼ੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਗੀਤ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਕਤਾ ਕੁਝ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਜਿਹੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇੰਜ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਾਪਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ, ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਂ ਭੈਣ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗਾਲ੍ਹ ਸੰਕੇਤਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਿਲਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋੜੀ ਮਹਿਫਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜੋ ਕੋਈ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾ ਘੱਟ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਮ ਧੜਲੇਦਾਰ।

ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਡਾਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਮਾਈਕ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਚੈੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਸੰਬੋਧਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਥੀਓ! ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸੂਬਾ ਵਿੰਗ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਮਹੀਨੇਵਾਰ ਮਿਲਣੀ ਉਪਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ, ਮੈਂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ, ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ...”

ਸਾਥੀਓ, ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਰਹ-ਰੀਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੀ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਈ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਮੈਡਮ ... ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਾਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ

ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ਹਿਰ ਕਿਉਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਤੰਗ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾਂ ਹਾਂ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦੁਹਰਾਉਗੇ; ਤੇਰੀ ਓ ....।”

ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਦੇ ਹੋਏ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਗਾਲ੍ਹ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਤਾਲੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਰਸੇਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਥੀਓ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨਾ ਕਿ ਅੱਜ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮੈਡਮ ... ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੇਗਾ।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੱਲ ਸਿਰ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆਂ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਫਿਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਸਾਥੀਓ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਿਹੜੇ ਦੋਸਤ ਮਿੱਤਰ ਗਜ਼ਟਡ ਅਫਸਰ ਪਰਮੇਟ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗੇ... ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ... ਸਾਥੀਓ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅੱਠ ਮਿੱਤਰ ਅਫਸਰ ਪਰਮੇਟ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਸਰਵਸ਼੍ਰੀ ਮੋਹਨ ਲਾਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ, ਸਰਵਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਂਸ, ਵਿਜੇ ਕੁਮਾਰ ਕੌਸ਼ਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਢਿਲਵਾਂ, ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਮਸੀਹ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ... ਸਾਡੀ ਸੰਸਥਾ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੀ ਹੈ... ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਹੀ ਮਹਿਕਮੇ ਤੋਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਦੇ ਇਹ ਬਦਲੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਠ-ਬੋਲੜੇ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਅਫਸਰ ਭਾਵੇਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਫਸਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈਂਕੜ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਸਾਥੀਓ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ...।”

ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲ ਤਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਗਜ਼ਟਡ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਉਮਰ ਸੱਤਰ-ਬੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਤਰੀ ਹੋਈ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਫੁਰਤੀਲਾ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਸੂਬਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾਕਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਸ਼ਟ ਸਹੇ ਲਗਦੇ ਹਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਹਰ ਬੋਲ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਹਿਰ

ਸਿੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੁੱਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਇਸ ਉਪਰ ਰੱਖੀ ਫਾਈਲ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਫਾਈਲ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਮਾਈਕ ਦਾ ਬਟਨ ਦਬਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਈਕ ਉਪਰ ਉਂਗਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹੇਲੋ-ਹੇਲੋ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਵਾਜ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਸਾਬੀਓ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਮਹੀਨੇਵਾਰ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸੁਆਗਤ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਤਰਸੇਮ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਗੀਝ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਡਮ... ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ; ਸੁਪਰ ਜਾ....।”

ਮੈਟੀ ਸਾਰੀ ਗਾਲ਼ ਕੱਢਕੇ ਚੌਧਰੀ, ਤਰਸੇਮ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਰਸੇਮ ਅੱਗੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਜਬਾੜਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗਾਲ਼ ਫਿਰ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ।

ਤਾਲੀਆਂ ਵਜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚੌਧਰੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਬੀਓ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਤਰੱਕੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਫਸਰ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰ ਜੋ ਮੈਡੀਕਲ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਟੈਸਟ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛੀਂਬੇ ਸੱਪ ਰੋਂਗੇ ਹ। ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਸਾਬੀਓ, ਹੁਣ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਯੁਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਗੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਚ ਪਦਵੀਆਂ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਗੇ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਹਿ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਗੁਲਾਮੀ ਝੇਲ ਲਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਈਏ ਤੇ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ... ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਸਾਡੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈਏ।

ਸਾਬੀਓ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦਲਿਤ ਗਰੀਬ ਬੰਦਾ ਕਿਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਇਕ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਕੋਟੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਓਦਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੈਗਾ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦਾਂ ਕਿ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਣੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਕੰਜਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਕੋਟੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਮੈਂ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਸਾਬੀਓ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਅੱਜ ਉਹੀ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਾਬੀਓ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਆਇਆ ਹੈ ਤਦ ਤੋਂ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਦਬਾਇਆ, ਲਤਾੜਿਆ, ਪੈਰ ਪੈਰ 'ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਅਛੂਤ, ਨੀਚ, ਅਸਭਿਆ, ਹਰੀਜਨ, ਸੂਦਰ, ਆਦਿਵਾਸੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਅਕਲ ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਰ, ਫਕੀਰ, ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਆਏ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਛੂਆ ਛਾਤ, ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਦਾ ਪਾੜਾ ਅਜ਼ਗਰ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਅਡੀ ਖੜਾ ਹੈ। ਕਈ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਐਸੇ ਵੀ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ 'ਸੂਦਰ, ਗੰਵਾਰ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਨਾਰੀ, ਇਹ ਹਨ ਸਾਰੇ ਤਾੜਨ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖ ਮਾਰੀਆਂ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਅਖੌਤੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਐਸੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਅਖੌਤੀ ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਵਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੈ।

ਸਾਬੀਓ, ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਜ ਕਲ ਤੂਲ ਪਕੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਦਲਿਤ ਕੌਣ ਹੈ। ਇਕ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਦਇਆਣੀ ਹੋਣ ਉਸਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਲਤਾੜਿਆ, ਦਬਾਇਆ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਪੜਤਾੜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕੀ ਉਹ ਦਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ...? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਅੱਜ ਸੂਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਹਲ ਲਭਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਿਲਣੀ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਧਰੀ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਸੀਸ਼ਾ ਮੁੜ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ; ਉਸਨੂੰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਬੀਓ ਜੇ ਰਮਾਇਣ ਤੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਏਡੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮਿਕੀ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਰਮਾਇਣ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭੂਕ ਨਾਮ ਦਾ ਦਲਿਤ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਚਰਚੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਅਪੜ ਗਏ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ, ਕੁਦਰਤੀ, ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਇਕ ਬਾਹਮਣ ਦਾ ਜਵਾਨ ਪੁਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਾਹਮਣ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੂਦਰ ਸੰਭੂਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਤਪ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੰਭੂਕ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਆਪ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕੀ ਇਹ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਖੇ, ਜੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਛਦਾਂ ਬਈ ਭਲੇ ਮਾਨਸੋ ਏਦਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਭਲਾ ਭਗਵਾਨ ਸਾਹਬ?”

ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਰੋਧ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂੰਹ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਐਨਕ ਦੇ ਸੀਸ਼ੇ। ਫਿਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਤਕਰੀਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਸਾਬੀਓ, ਗਮਾਇਣ ਦੀ ਸ਼ਬਰੀ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਜੂਠੇ ਬੇਰ ਖਾਧੇ ਸਨ ਜੇ ਲਫ਼ਮਨ ਨੇ ਬੇਰ ਨਹੀਂ ਖਾਧੇ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਾਵਣ ਵਿਰੁਧ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜਿਸ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਜੀਵਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬੇਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਗੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਦੇ ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਸ ਸੀ। ਅਖੇ, ਦਲਿਤ ਉਠੇ ਨੇ।

ਸਾਬੀਓ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗਮਾਇਣ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪਾਤਰ ਰਾਵਣ ਵੀ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸੀ ਮਤਲਬ ਦਲਿਤ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਉਸਨੇ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸ ਸਿਰ ਇਨਾਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਝ ਪਚਦੀ ਉਹਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚਲ ਦਿੱਤੀ ਸ਼ੂਦਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਅਖੌਤੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਇਹ ਰਾਵਣ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦੂਰ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਲੰਕਾ ਵਸਾ ਲਈ ਸੀ ਇਹ ਰਾਵਣ ਹੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਭੈਣ ਸਰੂਪ ਨੱਖਾ ਦੀ ਲਫ਼ਮਣ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਹਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕੀਤਾ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਅਖੇ, ਦਲਿਤ ਉਠੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ?

ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਭਈ ਦੱਸੋ ਦਲਿਤ ਕਿਵੇਂ ਉਠੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਪਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਗੇ ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਫੂਕੀ ਜਾਣਗੇ ਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੀ ਜਾਣਗੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਭਗਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਵਣ ਕੋਲੋਂ ਚੰਗਾ ਸੀ? ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਰਾਵਣ ਇੰਨਾ ਮਾੜਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਕੋਈ ਰਾਵਣ ਵਰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬੰਦਾ ਜੇਕਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਗਲਤੀ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਵਣ ਇਕ ਗਲੀ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਧੇ ਉਪਰ ਬਿਠਾ, ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਗਲੀ ਗਲੀ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਏ ਸਨ? ਕੀ ਉਸਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਏ? ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ? ਕੀ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਕੀ ਸਾਰੀ ਗਮਾਇਣ ਵਿਚ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਿਰਫ ਰਾਵਣ ਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਲਸ਼ਮਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਜਵਾਬ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਸਾਬੀਓ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੱਸੋ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨੱਕ ਵੱਢ ਦੇਵੇ 'ਤੇ ਉਹ ਚੁਪ ਰਹੇਗਾ ਸਾਬੀਓ, ਹੁਣ ਨੱਕ ਵਢਣ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਨਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਇਓ ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਛੇੜ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਮਾੜੀ ਨਿਗੂ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਭਰਾ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਵਣ ਨੇ ਭੈਣ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਠਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਲਸ਼ਮਣ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨੇਕੀ ਦਾ ਦੂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਬੀਓ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਯੁਧ ਦੌਰਾਨ ਭਵੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਰਗਲਾਅ ਕੇ, ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਪਾਠ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ, ਰਾਵਣ ਦੀ ਮੌਤ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਕਰਨਾ, ਕੀ ਇਹ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸੀ? ਜਾਇਜ਼ ਸੀ? ਕੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਬਾਲੀ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਗਰੀਵ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਛੁਪੇ ਮਾਰ

ਕੇ ਨੇਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ? ਉਸਦੀ ਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਯਤੀਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ?

ਸਾਬੀਓ, ਉਧਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕਰੇ ਤਦੇ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏਗਾ। ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਉੱਤਰ-ਗਮਾਇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਪਰ ਹੀ ਸੀਤਾ ਰਾਵਣ ਦੇ ਮਹਿਲੀਂ ਇੱਕਲੀ ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਰਹਿ ਕੇ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਲਾਈਲਗ ਵਾਂਗ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਚਰਿਤਰਗਣ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਨਰ ਬਣਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕੀ ਇਹ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਔਰਤ ਜਾਤ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਕੀ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਜਾਤ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ? ਉਸਨੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਤਾਂ ਫੇਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ? ਔਰਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹਰ ਸਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾੜਦੀਆਂ...? ਪਰ ਨਹੀਂ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੋਸ਼ਲ ਗੌਤਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾੜੀ ਜਾਉ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਲਿਤ ਹੈ ਅਖੇ, ਨੇਕੀ ਦਾ ਬਦੀ ਉਪਰ ਜਿਤ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ ਦੁਸ਼ਹਿਰਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਿਆਂਯੁਕਤ ਮੈਂ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਂ,

ਸਾਬੀਓ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਇਤਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਖੜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੌਕਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਮਾਅਨੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾੜਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬੇਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬੁਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪੁਤਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਸਾੜਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਦੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇਗੀ ਸਕੂਨ ਮਿਲੇਗਾ ਨਿਆਂ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਗਲਾ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਟੇਬਲ ਉਪਰ ਪਈ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬੋਤਲ ਖੋਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਸੰਨਾਟਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚੌਧਰੀ ਫਿਰ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਬੀਓ, ਕਿਤੇ ਬੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਏ ਚੌਧਰੀ ਫੋਕੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਹੁਣ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ... ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪਾਂਡਵ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਅਰਜੁਨ, ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਵਰਗੇ ਬੱਚੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਕਲਵਿਆ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਅਰਜੁਨ ਵਰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਬੇਹਤਰ ਸਿਖ ਲਈ ਸੀ... ਉਹ ਵੀ ਦਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਏਕਲਵਿਆ ਤੀਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਰਜੁਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਜਦੋਂ ਏਕਲਵਿਆ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਬਿੰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ

ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਈਰਖਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਾਰਨ ਦਰੋਣਾਚਾਰਿਆ ਨੇ ਜਦੋਂ ਏਕਲਵਿਆ ਤੋਂ ਗੁਰਦਖਣਾ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਮਾਈ ਦੇ ਲਾਲ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੰਗੂਠਾ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖੁਦ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਝਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਥੀਓ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦਸੋ ਕਿ ਹੈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਖੌਤੀ ਉਚਜਾਤੀ ਦਾ ਚੋਲਾ ਜੋ ਏਕਲਵਿਆ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇ ਚਲੇ, ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਖੇ, ਦਲਿਤ ਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬਕਵਾਸ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਸਾਥੀਓ, ਜੇ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵਰਗੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਵੀ ਅਛੂਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਾਥੀਓ, ਜੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੇ ਚਾਹੁਣ ਵੀ ਤਾਂ ਅਛੂਤ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦੇ ਤਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸੀਸ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਵੀਰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਹੀ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਸੰਨ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਦਲਿਤ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਉਚ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ...ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਹ ਹੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਪਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਭੈਣ ਭਰਾਵੇ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਕਿਤੇ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਥੀਓ, ਇਹ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਰਿਹਾ।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਧਰੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਜ਼ਰ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਉਠਾ ਕੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਖੁਲ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਬੋਲੋ ਜੀ ਬੋਲੋ ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਬ ਤੁਸੀਂ ਸਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ ਤਕਰੀਰਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਹੀ ਗੱਲ ਬਣੇਗੀ ਤੁਸੀਂ ਬੋਲੋ।”

ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਫਿਰ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਥੀਓ, ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਅਖੌਤੀ ਉਚੀ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਗਾਇਬ ਹੀ ਕਰ ਦਈਏ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦਲਿਤ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਸੰਨ 1857 ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਮਤਲਬ ਕਿ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀਰ ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਵਿਚ ਗਦਰ ਦੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ‘ਮਾਤਾਦੀਨ ਹੋਲਾ’ ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਮਾਤਾਦੀਨ ਹੋਲਾ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ 16 ਮੀਲ ਦੂਰ ਬੈਰਕਪੁਰ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਾਰਤੂਸ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਾਤਾਦੀਨ ਹੋਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸਨਾਤਨੀ ਬਰਾਮਣ ‘ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ’ ਕੁਦਰਤੀ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗੜਬਾ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾਤਾਦੀਨ ਨੇ ਉਸਤੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗ ਲਿਆ। ਘੁਮੰਡੀ ਪਾਂਡੇ ਨੇ ਭਿਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

“ਸਾਡੇ ਗਰੀਬਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਬਾਹਮਣਾਂ ਵਾਲਾ ਰੋਹਬ ਝਾੜਦੇ ਹੋੜਜਿਹਨਾਂ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਤੁਸੀਂ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਖੋਲ ਕੇ ਬਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਦੇ ਹੋੜਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਸੂਰ ਤੇ ਗਊਆਂ ਦੀ ਚਰਬੀ ਚੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਬਾਹਮਣੀ ਹੌਕੜ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਾਹਣਤ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਹੌਕੜ ਉਪਰ। ਜੇਕਰ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵਜਾਓ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਿਗੁਲ।”

ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਮਾਤਾਦੀਨ ਨੇ ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਸਾਥੀਓ, ਮਾਤਾਦੀਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹੀ ਮਾਤਾਦੀਨ ਉਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, 13, ਅਪਰੈਲ 1919 ਦੇ ਜੌਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਘੱਟ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਭਾ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ‘ਨੱਥੂ ਧੋਬੀ’ ਹੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ 200 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੋ ਲੋਕ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ 185 ਅਛੂਤ ਹੀ ਸਨ।

ਸਾਥੀਓ, ਇਸੇ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਮਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਲਿਤ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, 5 ਫਰਵਰੀ 1922 ਵਿਚ ‘ਚੌਰੀ-ਚੌਰਾ’ ਕਾਂਡ ਦੌਰਾਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੁਲਾਟੀਏ ‘ਰਾਮਪਤੀ’ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਥਾਣੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ 23 ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਵੀਰ, ਸਮੇਤ ‘ਰਾਮਪਤੀ’ ਅਛੂਤ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਾਂਸੀ ਚੜਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, 12 ਅਗਸਤ ਸੰਨ 1942 ਵਿਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੀ ਕੋਟਵਾਲੀ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ‘ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ’ ਰੂਪੀ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਣ ਤੇ ਤਿਰੰਗਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ‘ਬਲੂਚ ਰੈਜੀਮੈਂਟ’ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀਰ ਯੋਧਾ ‘ਨਨਕੂ ਲਾਲ ਹੋਲਾ’ ਵੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਛੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਝਾਂਸੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ‘ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਹੋਈ ਵੀਰਗਤੀ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ‘ਝਲਕਾਰੀ ਬਾਈ’ ਵੀ ਅਛੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਘੁਲਾਟੀਏ, ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਚਿਣਗ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਵਿਧਾਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਭੀਮ ਰਾਉ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਦਲਿਤ ਹੀ ਸੀ।

ਸਾਥੀਓ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉਚ ਪਦਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ‘ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੇ. ਆਰ. ਨਰਾਇਣ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਹੀ ਸਨ, ਸੋ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਣੇ ਹਨ।

ਸਾਥੀਓ, ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਨਾ ਬੋਲ ਜਾਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਹੋਰ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨੇ ਹਨ ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸੋ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜੈ ਕਾਰਾ ਲਗਾਉਣਗੇ: ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਏਗਾ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਸਾਡਾ ਹੱਕ

ਇੱਥੇ ਰੱਖ।”

ਚੌਧਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਨਾਹਰੇ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਤਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉਠਦਾ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਉਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵਾਪਸ ਮਾਈਕ ਉਪਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਪੂਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਖਰਚੇ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਅਜੈਂਡੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਵੇਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂੰ ਚੁਕਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੌਰਾਨ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਕੁਝ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰ ਰੁਖਸਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮੇਤ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਠ ਦਸ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ। ਕੋਈ ਕੁਰਸੀ, ਬੈਂਡ ਤੇ ਕੋਈ ਸੋਫੇ ਵਿਚ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿਲਣੀ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਅਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਬੇਦਕਰ ਭਵਨ ਦਾ ਇਹ ਕਮਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਭਵਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭੱਰੇ ਹੋਏ ਥੈਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਥੈਲੇ ਟੇਬਲ ਉਪਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪਲਾਸਟਿਕ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਟੇਬਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਪਏ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਪਛਾਣਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਕੀ ਹੈ ਬਈ ਇਹਨਾਂ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਸਾਲਾ ਕੋਈ ਬੰਬ ਬੁੱਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ?”

ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁੰਡਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

“ਨਹੀਂ ਸਾਹਬ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਬਾਬੂ ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ..।”

ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਮੁਸਕਾਰਾਂਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥੈਲਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਏ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਯਾਰ, ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਤਾਂ ਆ ਗਿਆ ਅਸਲੀ ਸਮਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਆਪੇ ਕਿਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਬਾਬੂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਯਾਰ, ਉਸਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਛੇਤੀ ਆਵੇ, ਅਸੀਂ ਘਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੈੱਟ ਕਰਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਬਰ ਕਰੋ ਯਾਰ ਕਾਹਲੇ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੇ ਹੋ ਅਜੇ ਕਈ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਕਹਿਣਾ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਛੱਡਦੇ ਨੇ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਔਕਾਤ ਉਪਰ ਓਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਗਿਲਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਵੀ ਨਮਕੀਨ ਤੇ ਪਨੀਰ ਵੀ ਪਾਉ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚ...ਮੈਂ ਆਇਆ ਹੁਣੇ ਤੋਰ ਕੇ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਸ ਦਸ ਮਿੰਟ ਵੇਟ ਕਰੋ...ਮਿੱਤਰੋ, ਤਦ ਤੀਕ ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ।”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਦਾਰੂ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਥੈਲਾ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਕੋਲ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ, ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਥੈਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਛਾਂ ਖਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਥੱਕੇ ਤੇ ਮੁਰਝਾਏ ਚਿਹਰੇ ਅਚਾਨਕ ਖਿੜਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਇਸਦੇ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖੇ ਐਵੇਂ ਥੋੜੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਐ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣਾ ਜਾਣਦੈ ਪੁਲਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੰਤਰੀਆਂ-ਸੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦੈ ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਲਰਕੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਕੇ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਅਫਸਰੀ ਤਕ ਅਪੜਿਆ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਬਾਬੂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ।”

ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਬਾਰੇ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਟੇਬਲ ਉਪਰ ਸਜਾ ਕੇ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੁੰਡੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਟੇਬਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

“ਯਾਰ ਇਹ ‘ਐਂਟੀਕਿਊਰੀ ਬਲਿਊ’ ਦਾਰੂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਮਹਿੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਤਾਂ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ ਪਰ ਇਹ ਦਾਰੂ ਤੇ ਹੋਰ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕੌਣ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਜੀ?”

ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਥੈਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੋਤਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ।

“ਤਰਸੇਮ ਬਾਬੂ ਕਿਹੜਾ ਆਪ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਹੀ ਐਸਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਦੇਸੀ ਦਾਰੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਲ ਤੇ ਦਰਿਆ ਇਸਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰਦੇ ਨੇ ਲੋਕ ਆਪ ਹੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲ ਦਾਰੂ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ।”

ਮੋਹਨ ਲਾਲ, ਤਰਸੇਮ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਦਾ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਚਿਟਕਨੀ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਚਲੇ ਗਏ ਨੇ? ਇਹ ਬੜੇ ਖਰਾਬ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਦਸਣਗੇ ਕਿ ਇਥੇ ਤਾਂ ਦਾਰੂ ਚਲਦੀ ਹੈ ਇਥੇ ਤਾਂ ਅਉਂ ਹੈ ਜਉਂ ਹੈ। ਉਧਰ ਸਾਲਾ ਮੈਨੇਜਰ ਹੈ ਨਸ਼ਾ ਵਿਰੁਧ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਚਾਰ ਕਰੇਗਾ ਓਏ, ਇਹ ਕੀ...! ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪਾਉ ਯਾਰ ਪੈਂਗ ਤਾਂ ਪਾਉ ਕਮਾਲ ਹੈ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਫੁਲ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਹੁਣ ਤਕ ਘੋੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਹੋਣੇਆਂ ਆਉ, ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ...ਚੌਧਰੀ ਸਾਹਬ ਬੈਠੇ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੀਏ ਅਸਲੀ ਮਿਲਣੀ ਬਾਹਰ ਵਾਲੀ ਮਿਲਣੀ ਤਾਂ ਸਾਲੀ ਬਸ ਇਕ ਫਾਰਮੈਲਿਟੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਸਲੀ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁੱਦੇ ਆਪਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਾਂ?”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਲਉ ਜੀ ਬਾਬਿਓ ਹੁਣੇ ਲਉ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਤਾਬਿਆਦਾਰ ਹਾਂ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਜੀ ਕਰੋ ਜ਼ਰਾ ਗਿਲਾਸ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਕਰੀਏ ਮਹਿਫਲ ਦਾ ਅਗਾਜ਼ ਠੰਡ ਬਹੁਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲਦਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਗਿਲਾਸ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਉਠ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਸੋਢਾ ਪਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਂਗ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਖੱਬਾਂ ਵਿਚ ਗਿਲਾਸ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦਾਰੂ ਹਲਕ ਵਿਚ ਸੁਟਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

“ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ ਤੇਰਾਂ ਲਉ ਬਈ ਬਾਬਿਓ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਤੇਰਾਂ ਮਿੱਤਰ ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਲੋਕ ਤਾਂ ਤੇਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਛਣਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਈ ‘ਤੇਰਾਂ’ ਕੁਲਛਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਲਕ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਦੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਮੇਰਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸਭ ਕੁਛ ਤੇਰਾ ਹੈ ਮਾਲਕਾ ਸੋ ਦੋਸਤੋ ਅੱਜ ਦੀ ਇਹ ਮਹਿਫਲ ਮੇਰੇ ਖਾਸ ਮਿੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੈ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਭਾਜੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬਿਰਾਦਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਖੋਕੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇਕ ਦਿਲ ਹਨ ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਅੱਜ ਇਸ ਕੋਝੀ ਮਹਿਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਹੀ ਕਰਨਗੇ ਦੋਸਤੋ, ਰੀਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਰੇ ਇੱਕਠੇ ਬੋਲੋ ਮੈਡਮ ...।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਆਪਣਾ ਗਿਲਾਸ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਿਲਾਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਗਿਲਾਸ ਟਕਰਾਅ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੀਅਰਜ਼ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਗਿਲਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦਾਰੂ ਹਲਕ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਨੀਰ ਤੇ ਨਮਕੀਨ ਉਪਰ ਵੀ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

“ਬਾਬੂ ਜੀ ਦਾਰੂ ਇੰਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਤੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਲਾ ਨਮਕੀਨ ਤੇ ਪਨੀਰ ਕੁਛ ਮਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।”

ਤਲੀ ਹੋਈ ਮੁੰਗਫਲੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਹੋਏ ਛਿਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉਡਾਉਂਦਾ ਤੇ ਬੁਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜ਼ੇ ਨਾਲ ਤਰਸੇਮ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

“ਸੁਰਜਨ ਸਿਹਾਂ ਬੋਝੀ ਠੰਡ ਰੱਖ ਅਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ ਆਗੇ ਆਗੇ ਦੇਖੋ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿਆ ਕਿਆ ਤਰਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਆਉਣਗੀਆਂ ਭੂਰਜੀਆਂ ਵੀ ਆਉਣਗੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਛ।”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮਹਿਫਲ ਭਖ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਉਹ ਯਾਰ, ਕੱਲ੍ਹ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪੱਟੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀ।”

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਬੋਲਣ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵਿਚੋਂ ਟੋਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਲਿਆ ਦੋ ਪੈਗ ਲਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰੀਤ ਭੁਲ ਗਿਆ ਇਹੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੋਟੀ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਆਂ ਅਸੀਂ।”

“ਉਹ ਤਰਸੇਮ ਬਾਈ ਸੌਰੀ ਦੋਸਤੋ ਸੌਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਬੋਲਣ ਮੈਡਮ...।”

ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗਾਲ੍ਹ ਕਢਦਾ ਹੈ।

ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਗਾਲ੍ਹ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ।

“ਇਹ ਬਣੀ ਨਾ ਗੱਲ...ਹਾਂ, ਦੋਸਤੋ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿ ਅੱਜ ਹਰ ਜਣਾ ਜਦੋਂ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗਾਲ੍ਹ ਦੁਹਰਾਏ ਨਾ ਸਗੋਂ ਹਰ ਵਾਰ ਮੈਡਮ .... ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੇਗਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਬੰਧੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੇਗਾ ਹਾਂ ਬਿੱਲੇ, ਹੁਣ ਸੁਣਾ ਕੀ ਸੀ ਖ਼ਬਰ?”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਪਨੀਰ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਤੀਲਾ ਖੁਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਮੁਖਾਈਲ ਫੋਨ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾਰ ਨੂੰ ਫਰਾਈਡ ਫਿਸ਼ ਤੇ ਚਿਕਨ ਦਾ ਆਰਡਰ ਲਿਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਛੀ ਤੇ ਮੁਰਗੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਗ ਰਹੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਹੋਰ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਛਾਂ ਖਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਹਾਂ ਬਈ ਦੋਸਤੋ ਖ਼ਬਰ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਣੀ ਐ ਬਈ ਪੱਟੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪੈਂਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਪਿਉ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਸੱਚ ਉਗਲ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁਣ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਰਨ ਕੀ ਸੀ। ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਦੋਸਤੋ ਉਹੀ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਉਹੀ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੀ ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਲਉਗੇ?”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਖ ਰਹੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਕਾਰ ਦਾ ਤੇਲ ਸੁਟਦਾ ਹੈ।

ਤੇਲ ਪੈਂਦਿਆ ਹੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਫੈਲਾਓ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਰ ਚੁਰ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਘੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਥੀਓ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਬੋਲੋ ਮੈਡਮ .... ਹਾਂ, ਭਾਈ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਬ, ਹੁਣ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਧਰੀ ਫਿਰ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

“ਹਾਂ, ਬਾਬਿਓ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਇਸ ਮੈਡਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਾਨਦਾਨ ਨਿੰਦ ਦਿਓ... ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਕੁ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਜਾਏ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ ਹੁਣ ਬੋਲੋ।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਸੇਮ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿੱਤਰੋ ਇਹੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਮਝੋ ਇਹ ਗਰਵ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਨੇ ਬਈ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਵੱਡਾ ਮੋਰਚਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸਾਡਾ ਮੁੰਡਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਖ ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਫੱਨ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਇਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ। ਅਖੇ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਬਈ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਆ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਬੋਝਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਝਿਉਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ ਹਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਗੌਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਾਂ ਉਚ ਪਦਵੀਆਂ ਉਪਰ ਬੈਠੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਅਣ-ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਸਾਥੀਓ, ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ

ਸੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਾਰਨ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਕੁੜੀ, ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਅਫਸਰ ਸਨ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚੱਲ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੁੜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੁਰਮਾਨ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿਲਜੁਲ ਹੋਈ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹਲਕੀ ਫੁਲਕੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਫਿਰ ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਅਚਾਨਕ ਵੱਡੇ ਅਣਖੀ ਜੱਟ ਬੀਬੇ ਬਣ ਗਏ... ਅਖੇ, ਜਾਤਪਾਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਬੀਜਿਆ ਹੈ ਇਹ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਕੋਹੜ ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਤਪਾਤ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਇਹ ਲੋਕਤਸਾਲੀ ਦੂਰਗੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦਮ ਗਿਰਗਿਟ।”

ਚੌਧਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਕੇ ਇਕ ਪੈਂਗ ਹੋਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਬਾਬਿਓ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਸੌਰੀ ਯਾਰ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਰੇ ਬੋਲੇ ਮੈਡਮ ...।”

ਗਾਲੂ ਕੱਢ ਕੇ ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾ ਭਾਈ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਜੀ...।”

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਗਾਲੂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਦੇਖਿਆ ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ ਸਾਡੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਾਂ ਬਾਂ ਕਰਵਾ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਅਫਸਰ ਦੀ ਐਸੀ-ਤੈਸੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ... ਆਂ ਭਾਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਦੂਸਰਾ ਪੈਂਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ ਚੁੱਕੇ ਬਾਬਿਓ ਕੀ ਗੱਲ, ਕੁਝ ਸੁਸਤ ਜਿਹੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹੋ...।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਗਿਲਾਸ ਫੜ ਕੇ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਬਸ ਯਾਰ ਤਬੀਅਤ ਕੁਝ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮੈਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਕਰੋ ਗੱਲਾਂ।”

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੌਲੇ ਜਿਹੇ ਬੋਲ ਕੇ ਗਿਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਡੀਕ ਲਗਾ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਬਾਬਿਓ ਮੈਂ ਗਾਲੂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੋ।”

ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਚਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤਰਸੇਮ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ‘ਹਾਂ’ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਹਾਂ ਬਾਬਿਓ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਪਾੜਾ ਕਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਤਾਂ ਜਨਮ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੈਲੇ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਕੋਹੜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਖੇ- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਾਤ ਰਹਿਤ ਧਰਮ ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਪਰ ਕੌਣ ਚਲਿਆ ਹੈ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮਾਂ ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਜਾਤ ਤੇ ਗੌਤਰ ਲਗਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਕੋਈ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੂਦਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਹਾਰਾਂ ਦਾ... ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਏ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੱਕ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਲ੍ਹਣ ਕਾਂਡ, ਅਜੇ ਵੀ ਤਰੇ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਝਦਾਰ ਤੇ ਚਲਾਕ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੁਣ ਲਉ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਮੈਟਰੀਮੋਨੀਅਲ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ: ਖਾਲਸਾ, ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀ ਲਈ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਪਰਹੇਜ ਕਰਨ ਕਰ ਲਓ ਘਿਉ ਨੂੰ ਭਾਂਡਾ ਇਹ ਨੇ ਖਾਲਸ ਸਿੱਖ ਅਖੇ- ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੱਚੇ

ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਬਾਬਿਓ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਇਹ ਉਚ ਨੀਚ ਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਬੀਜ ਸਾਡੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖੂਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਜਾਂ ਦਵਾਈ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਬੁਠ ਬੋਲਿਆਂ..?”

ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਉਹ ਯਾਰ ਮੇਰੀ ਵੀ ਸੁਣੋ ਮੈਡਮ ....।”

ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗਾਲੂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿਚਦਾ ਹੈ।

ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਚ ਉਸਦੀ ਜੁਬਾਨ ਥਥਲਾਅ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੱਧੇ ਕੁ ਮੈਂਬਰ ਉਸਦੀ ਗਾਲੂ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਹਾਂ ਬਈ ਮਹਿੰਗਾ ਤੂੰ ਵੀ ਬੋਲ ਤੇਰੇ ਬੋਲੇ ਬਿਨ੍ਹਾ ਵੀ ਮਹਿਫਲ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣੀ ਹੈ ਬੋਲ ਬੇਟਾ ਬੋਲ।”

ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤਨਜ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਭਾਈ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਬਈ ਕਈ ਸਾਲੀ ਉਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਕਲੀ ਐਸ. ਸੀ./ ਐਸ. ਟੀ. ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਬਣਾ ਕੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਨੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵੀ ਲੈ ਰਹੇ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਸੀ ਉਹ ਜੱਟ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨਕਲੀ ਸੂਦਰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਕੇਸ ਚਲਿਆ ਜੱਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਡਿਗਰੀ ਕੈਂਸਲ ਕਰੋ ਐਮ.ਸੀ.ਆਈ. ਕਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਉਸਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ ਡਾਕਟਰੀ ਹਾਰ ਕੇ ਜੱਜ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਲੱਖ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਉਹਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਦੱਸੋ ਹੁਣ ਕੀ ਕਹੋਗੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿਆ ਕਹਿਣੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਈਮਾਨ ਧਰਮ ਪਾਉ ਭਾਜੀ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਪੈਂਗ...।”

ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਕਈ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੀ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣਾ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦੇ ਹਨ। ਗੁੱਸਾ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਮੈਡਮ... ਨੂੰ ਗਾਲੂ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਮੈਡਮ... ਦੀ ਮਾਂ ਭੈਣ ਇਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿਫਲ ਹੁਣ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਦੋਸਤੋ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਣ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ।”

ਬੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਤੋਂ ਮੁੜਣ ਬਾਅਦ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ ‘ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੇ ਦਾਰੂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀ ਲਈ ਹੈ।

“ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਜਗਜੀਤ ਭਾਜੀ ਉਠੋ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿਉ।”

ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲਦਾ ਹੈ।

“ਉਠਾਉ ਉਠਾਉ ਭਾਜੀ ਨੂੰ ਆਖੋ, ਜੇ ਭਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਾਲ੍ਹ ਤਾਂ ਕੱਢੋ ਮੈਡਮ ...।”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

“ਭਾਜੀ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਜੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ ਚਲੋ ਭਾਸ਼ਨ ਛੱਡੋ ਬਸ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੋ ਉਠੋ ਭਾਜੀ ਉਠੋ ..।”

ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦਾ ਹੈ।

“ਓਹ ਕੀ ਐ ਯਾਰ ਸੌਣ ਦਿਉ।”

ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੈ ਭਾਜੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਕੌਣ ਛੱਡਣ ਜਾਵੇਗਾ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਕਹਿਉ...।”

ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

“ਬਾਬਿਓ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾ ਲਉ ਇਹਨੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਜੋਗਾ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਮੈਡਮ ਨੂੰ।”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

“ਉਹ ਕਿਉਂ ਉਹ ਕੋਈ ਇਸਦੀ ਭੈਣ ਲਗਦੀ ਐ?”

ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁਛਦਾ ਹੈ।

“ਹਾਂ ਬਾਬਿਓ ਭੈਣ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਭਰਾ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਲਾ!” ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

“ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਭਾਜੀ ਮੈਡਮ... ਇਸਦੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਵਰਨ ਹੈ?” ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ, ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਡਮ ਇਹਦੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ‘ਚੋਂ ਭੈਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀਂ ਇਸ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸਾਂ... ਮੈਡਮ... ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਦੋਸਤੋ, ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਇਹਨਾਂ ਅਖੌਤੀ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਸਕਣ... ਲੈ ਹੁਣ ਡੂੰਠਾ ਵੱਟਾ ਬਣ ਕੇ ਪਿਆ ਹੈ...।”

ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰਿਆ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਢਲਿਕ ਗਏ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੁਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਤਾ-ਆਲੂਣਾ 433 ਫੇਜ਼- 9 ਮੁਹਾਲੀ | 9417173700(ਮੁਬਾਈਲ)

ਕਹਾਣੀ/ ਇਨਸਾਫ / -ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕਲੇਰ

“ਤੂੰ ਯਾਰ ਕੰਪਿਊਟਰ 'ਤੇ ਮੂਰਤਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾਨੇ... ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ?”

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕੁਲਵੰਤ... ਤੂੰ ਐਨਾ ਸਾਹ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਇਆ?” ਗੁਰਦੀਪ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਲਵੰਤ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਗੁਰਦੀਪ ਨੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ।

“ਸੁਰਿੰਦਰ” ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਸੁਰਿੰਦਰ? ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੀਪ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਵੀ ਸਿਰ ਸਿੱਟ ਕੇ ਕੁਲਵੰਤ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਫਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਫੋਟੋ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਛਪੀ ਸੀ। ਕੁਲਵੰਤ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਦੋਸਤ।

“ਉਹਦਾ ਕੌਣ ਦੋਖੀ ਸੀ ਐਸਾ ਕੰਤੋ।” ਗੁਰਦੀਪ ਨੇ ਕੁਲਵੰਤ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਲਵੰਤ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਹਿਲਾਏ ਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਉਸਦੇ ਹੰਝੂ ਪਰਲ... ਪਰਲ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਹੁਣ ਉਹ ਹੁਬਕੀਂ ਹੁਬਕੀਂ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਰੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਥੰਮ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦੀਪ ਨੇ ਜੱਗ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ.. ਤਕੜਾ ਹੋ ਯਾਰ... ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਈਏ।” ਗੁਰਦੀਪ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਰੱਖੀ ਤੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੱਪਲ ਪਾ ਲਈ।

“ਮਾਸਟਰ ਜਰਨੈਲ ਕਾ ਫੋਨ ਸੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ, ਬਸ ਮੈਂ ਚੱਲਿਆ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗੁਰਦੀਪ।” ਕੁਲਵੰਤ ਹੁਣ ਸੰਭਲ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਵੀ ਚੱਲੂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ...।” ਆਖਦਾ ਉਹ ਕੰਪਿਊਟਰ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅੱਗੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਬੱਸ ਲੱਗੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਸਟਾਰਟ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਖਿੜਕੀ ਬਲਜੀਤ ਆ ਚੜ੍ਹੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੀ। ਬੱਸ ਪੂਰੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਚੁੱਪ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੇ ਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਲਵੰਤ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲ ਬੈਠਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲਜੀਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚ ਭੁਚਾਲ ਵਾਂਗ ਖਿਆਲਾਂ ਨੇ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸੁਨਾਮੀ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਚੜ੍ਹ ਆਈਆਂ ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਭਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਲਜੀਤ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਇਆਂ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜੰਮੇ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹਿਲਦਿਆਂ-ਜੁਲਦਿਆਂ ਭਾਪ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਅਗਲੀ ਸੀਟ ਦੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗਰਦਨ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਫਿਰ ਤੌੜੀ 'ਚ ਰਿਝਦੇ ਸਾਗ ਵਾਂਗ ਉਹ ਹੁਬਕੀਂ ਹੁਬਕੀਂ ਰੋ ਪਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਚੁੰਨੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਟ ਵੀ

ਕਾਲਾ ਹੀ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਹੱਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਸੀ।

ਬਲਜੀਤ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਬਲਜੀਤ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਜਮਾਤਣ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੇ ਪਲੱਸ ਟੂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਜੀਤ ਫ਼ਸਟ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੈਕਿੰਡ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਜਾਂ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇੱਕ ਜਾਨ ਦੇ ਮੂਰਤੀ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫ਼ਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਈ.ਏ.ਐਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਸ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਰੁਕੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਬਲਜੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੱਸ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਬੱਸ ਰੁਕਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਸਿੱਟੀ ਪਏ ਕੁਲਵੰਤ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬੱਸ 'ਚੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੱਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਬਲਜੀਤ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਈਡ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕਾਰ 'ਚ ਬੈਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਝਟਕੇ ਕਾਰ ਚੱਲ ਪਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਲਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਘਰ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਕਾਰ ਮੰਗਵਾ ਲਈ ਸੀ। ਖੰਨਾ ਤੋਂ ਜਮਾਲਪੁਰ ਨੂੰ ਘੰਟੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬੱਸਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪਏ ਬੈਠ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੱਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਦੋਵੇਂ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਬੱਸ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਬੱਸ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

“ਬਈ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਈ ਲੱਗ ਗੀ।” ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਹ ਭਰੀ ਸੀ।

“ਮੁੰਡਾ ਜਾਣ ਬੁਝ ਨੇ ਮਾਰਿਆ, ਚਮਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਡੀ.ਸੀ. ਬਣਿਆ ਕੌਣ ਜਰਦਾ?” ਸੱਥਰ ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ, ਹਾਇ... ਹਾਇ ਕੁਰਲਾਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਬ ਕੇ ਵੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਬਾਪੂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਬੰਨ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਬੇਬੇ ਦਲੀਪ ਤਾਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਮਨਿੰਦਰ ਵੀ ਰੋ ਰੋ ਕਮਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਈ.ਟੀ.ਟੀ. ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭੈਣ ਮਨਿੰਦਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਤੇ ਆਈ.ਏ.ਐਸ. ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੀਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਰਪੰਚ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਉਹ ਪੂਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨਾਲ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸਰਪੰਚ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੱਕੜਾਂ, ਪਾਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮੱਗਰੀ ਸਿਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਰਪੰਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਜੈਲਿਆ... ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰੀ ਰੱਖੋ। ਉੱਥੋਂ ਬਾਡੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਆਪਣਾ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਆ। ਕੀ ਡਾਕਟਰ, ਕੀ ਥਾਣਾ ਤੇ ਕੀ ਡੀ.ਸੀ. ਸਾਰੇ ਉਸਦੀ ਮੰਨਦੇ ਆ।”

ਅਸੀਂ ਸੱਥਰ 'ਤੇ ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਲਈ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਬੈਠਿਕ ਵਿੱਚ

ਕਾਲੀ ਚੁੰਨੀ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਬਲਜੀਤ ਹੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਜਾਣੀਆਂ ਹੋਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ, ਉਹ ਮਨਿੰਦਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲੀਗ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਜੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਆ ਗਈ। ਬੋਝਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹਾਇ... ਹਾਇ ਵਿਰਲਾਪ ਮੁੜ ਕੰਪਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡਾ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਸੁਰਿੰਦਰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਤਰਿਆ। ਟਰੱਕ ਨਾਲ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਇਆ?” ਪਿੰਡ ਦੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਟਰੱਕ ਨੇ ਕੁੱਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਟਰੱਕ ਕਿਸਦਾ ਸੀ? ਕੌਣ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਇਹ ਗੱਲ ਬੁਝਾਰਤ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਣਪਛਾਤਾ ਵਾਹਣ ਫੇਟ ਮਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖ ਕੇ ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਸਿਵਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਲਵੰਤ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਤਾਂ ਕਾਨੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਸੋਚ ਕੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਰਥੀ ਨੂੰ ਕੰਧਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿਵੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸਨ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜੀਪ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਸਿਵਿਆਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਾਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਫੁਸਰ... ਫੁਸਰ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਜੀਪ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ। ਫਿਰ ਜਦ ਮੈਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਚਿਤਵਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫੂਹ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁੰਬਦ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਲਾਟੂ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਲੋਕੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਡੱਕਾ ਅਗਨ ਭੱਟ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਡੱਕਾ ਅੱਗ 'ਚ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਸੁਰਿੰਦਰ ਅੱਜ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਓਏ ਗੁਰਦੀਪ ਥੋਡੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਬਿਦਾਵੇ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਦੀ ਆ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਤੂੰ ਕਦ ਧੋਖਾ ਦੇ ਜਾਵੇ”। ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿੰਨੀ ਗਰੀਬੀ 'ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਉਹ। ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਉਹਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਮੱਲ ਲੈਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੌਣ ਸੀ ਉਹ... ਇਹ ਸੁਆਲ ਮੈਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ... ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਉਹ ਨੌਜੁਆਨ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮਾਰਨ ਆਲੇ ਤਾਂ ਆਪ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਾਉਣ ਆਏ ਆ... ਕੌਣ ਬੋਲੂ ਇਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ?” ਫਿਰ ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਮੁੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਿਆ, “ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਆ” ਉਹ ਕਤਲ ਦੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਮੱਦਦ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਤੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਰੋਟੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ 'ਚ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਕਦੋਂ ਮਿਲੂ ਇਨਸਾਫ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ? ਸ਼ਰੇਆਮ ਮਾਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ... ਜਗਵੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ; ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੇਬੇ ਖੇਤਾਂ ਚੋਂ ਪੱਠੇ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਬੇਬੇ ਬਾਪੂ ਬਰਾਬਰ ਆਏ ਤਾਂ ਜਗਵੰਤ ਬੋਲਿਆ, “ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਡੀ.ਸੀ. ਮੈਂ ਲਾਉਂ... ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਦਈਂ

ਜਿਉਣਿਆਂ।” ਜਿਉਣਾ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ ਆ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ‘ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁਹਰਾਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ‘ਚੋਂ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ, ਮਾਸਟਰ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਝਿਉਰਾਂ ਦੇ ਹੋਟਲ ‘ਚ ਆ ਵੜਿਆ। ਉੱਥੇ ਜਗਵੰਤ ਕਾ ਭਈਆ ਮੁਥਾਇਲ ‘ਤੇ ਕਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਹੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ...।” ਉਸ ਸਮੇਂ ਟਿੱਕੀ ਛਿਪ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਹਿਰਾਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਤਾਏ ਦੇ ਘਰ, ਰੋਣ ਕੁਰਲਾਣ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ‘ਅਖੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ।’ ਨਾਲੇ ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਪਿੰਡ ‘ਚ ਟਰੱਕ ਤਾਂ ਏਨ੍ਹਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਈ ਨੇ। ਭਈਏ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨੇ ਟਰੱਕ। ਨਰੇਸ਼ ਭਈਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਿਆ ਤਿੰਨ ਨੀ ਗਿਣਨ ਦਿੰਦਾ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਖੰਨਿਓ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਉਹਨੇ ਈ ਟਰੱਕ ਹੇਠ ਦਰੜਿਆ ਸੀ। ਅਖੇ ਜਗਵੰਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਰਪੰਚ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਉਂ ਲੜਿਆ?” ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀ ਐਸ.ਪੀ. ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪਿਛਲੀ ਸਰਪੰਚੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਆ... ਇਹਨਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਨੀ ਬੋਲਦਾ।”

ਕੁਲਵੰਤ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਘੜੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਥ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਸਕਾਰ ‘ਤੇ ਆਏ ਗਿਝੇਦਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪੋਹਣਾਂ ‘ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। “ਬਸ ਦਾ ਟਾਈਮ ਹੋਊ... ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਜੂ। ਕੁਲਵੰਤ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਬਾਪੂ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਐ ਆਸਰੇ ਦੀ...।” ਮੇਰਾ ਬੋਲ ਮਸਾਂ ਨਿਕਲਿਆ।

“ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਤੱਕ ਆਖਰੀ ਬਸ ਦਾ ਟਾਈਮ ਆ। ਵੀਰ ਤੂੰ ਘਰੇ ਸੰਭਾਲਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਾ ਆਉਣਾ ਬਾਈ ਸਿਉਂ ਨੂੰ।” ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ-ਮੂੰਹ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਕੁਲਵੰਤ ਦੇ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੱਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਬਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਿੰਨੀ ਬਸ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਦ ਬਸ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣੇ, “ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਈ ਏ ਐਸ. ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਲੈਣ ਆਉਣਾ ਪਟਿਆਲੇ।”

ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੇ ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਦਸ ਜਣੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ‘ਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਭੋਗ ਤੇ ਕਈ ਬੁਲਾਰੇ ਬੋਲੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਸਟੂਡੈਂਟ ਆਗੂ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਨਹੀਂ, ਕਤਲ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਤਲ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਫੇਰ ਮਿਲ ਪਿਆ। “ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਟਰੱਕ ਜੋਗੀਪੁਰ ਖੰਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਇੱਕ ਸੈੱਲਰ ‘ਚ ਖੜ੍ਹਾ।... ਕਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਕਰ ਲੋ।” ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਜਦ ਕੁਲਵੰਤ ਪਟਿਆਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਧਰਮ ਹਿੱਤ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਵੇ।’

ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਬਲਜੀਤ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਾਲਾ ਕੋਟ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਕਾਲੀ ਚੁੰਨੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਾਂ ਪਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚਦਾ ਸੋਚਦਾ ਵਾਪਸ ਕਮਰੇ ‘ਚ ਆ ਗਿਆ।

ਕਮਰੇ ‘ਚ ਕੁਲਵੰਤ ਕੱਪੜਾ ਲਈ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਬੂਹਾ ਭੇੜ ਕੇ ਫਿਰ ਕਮਰੇ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌੜੀ ‘ਤੇ ਅਜੇ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ “ਬਾਈ ਸਿਆਂ... ਬਾਈ ਸਿਆਂ।” ਆਖਦਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ। ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਕੰਨਟੀਨ ‘ਚ ਆ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਿਆ, ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਬਾਈ ਸਿਆਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦੇ।” ਉਸਨੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੀ ਕਰੇਗਾ?”

“ਮੈਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜੂ ਦਸ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਚੈਨ ਆ ਜੂ।” ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਥ ‘ਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿ ਤਾ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਡੀ.ਸੀ. ਬਣ... ਉਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਆਲੀ ਕੁਰਸੀ ‘ਤੇ ਬਿਠਾਊ। ਬਾਈ ਹੁਣ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪ ਅੱਗੇ ਬਣਨ ਤੁਰ ਪੇ।” ਜਦੋਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਥੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਲਵੰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਆਈ ਏ ਐਸ. ਦੀ ਕੋਚਿੰਗ ਦਾ ਫਾਰਮ ਭਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਬੀ.ਏ. ਚੋਂ ਉਸਦੀ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਮਨ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਲਜੀਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਅਸੀਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਕੰਟੀਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ‘ਚੋਂ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬੈਠੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ‘ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਲਿੰਸੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਉਦਾਸੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਰਸਮੀ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਚਾਹ ਬਸ। ਚਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਔਖ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਚੱਲਣ ਲਈ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰ ਪਈਆਂ। ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਗੁਰਦੀਪ ਭਾਈ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ...।”

“ਹਾਂ... ਹਾਂ...।” ਮੈਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹਲਕਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

“ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਲ...।” ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਵਾਕ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਆਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।

“ਉਹ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੀਰ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰਿਆ।” ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਦੀ ਭਰਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਮੂੰਹੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਦੱਸਣ ਲੱਗੀ, “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਖਬਾਰ ‘ਚ ਉਸਦੀ ਫੋਟੋ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭੱਬੂਕੇ ਵਾਂਗ ਮੱਚਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਡੱਬਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਸਾਡੇ ਘਰ... ਦੇਖੀਂ ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਾਉਂ ਏਹਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਚੂੜਾ,” ਉਸਨੇ ਡੱਬਾ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਦੀ ਰੂੜੀ ‘ਤੇ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਐਨਾ ਸ਼ਕਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬੁਰਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ।” ਬਲਜੀਤ ਡੁੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਇਆ ‘ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਡਸਕੋਰੇ ਭਰਦੀ ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੇ ਪਲੱਸ ਟੂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨਾਲ

ਸਾਡੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਘਰ 'ਚ ਉਹ ਸੀਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਡੱਬਾ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਤਾਇਆ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਆਹ ਵੀ ਥੋੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਈ ਆ। ...” ਗਾਇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀ।” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਫੇਰ ਉਸਦੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਝੀਣੀ ਬਾਣ ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਬਸ ਸਟਾਪ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਮੈਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਜਦ ਮੈਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਉੱਥੇ ਕੁਲਵੰਤ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਬਸ ਸਟਾਪ ਵੱਲ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਬਲਜੀਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ, “ਤੂੰ ਠੀਕ ਸੀ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਪਰ ਉਹ ਮੂੰਹ ਭਵਾਂ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਗਏ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਲਵੰਤ ਤੇ ਸੰਗਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਲਵੰਤ ਆਈ. ਏ ਐੱਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਲੀਮੀਨਰੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਆਈ. ਏ. ਐੱਸ. ਦੇ ਮੇਨ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਸਵੇਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਖ਼ਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾ ਮੈਂ ਹੱਸ ਸਕਿਆ ਨਾ ਰੋ ਸਕਿਆ। ਖ਼ਬਰ ਪਿੰਡ ਜਮਾਲਪੁਰ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖ਼ਬਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ, ਸਰਪੰਚ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ-ਤਨਿਆ ਪਰਿਵਾਰ; ਨੌਕਰ, ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਟਰੱਕ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਕੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਟਰੱਕ ਸਮੇਤ ਫ਼ਰਾਰ। ਪੂਰੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਨਰੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਿੱਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲਕ ਦੇ ਟਰੱਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸੁਰਿੰਦਰ, ਬਲਜੀਤ, ਕੁਲਵੰਤ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮੇਰੇ ਸਨਮੁਖ ਆ ਗਏ। ‘ਕੁਦਰਤ ਆਪ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਆ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਕੀੜਾ-ਮਕੌੜਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਦਾ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ‘ਦੇਖ ਲਾ ਗੁਰਦੀਪ ਉਹੀ ਟਰੱਕ ਤੇ ਉਹੀ ਡਰਾਇਵਰ, ਜੀਹਤੋਂ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬੰਦੇ ਮਰਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਿੰਡ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਪੂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਰੇਸ਼ ਭਈਆ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਟਰੈਕਟਰ ਨਾਲ ਵਾਹ ਵਹਾਈ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਢੋਆ ਢੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰ, ਟਰੱਕ ਸਭ ਕੁਝ ਚਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਗੁਰਦੀਪ ਪਰ ਜਗਵੰਤ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ। ਅਸਲ 'ਚ ਜਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਸੇੜੀ ਸੀ, ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਚਮੁੱਚ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਕੁਲਵੰਤ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਹੱਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਮ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਲਜੀਤ ਆ ਗਈ। ਸਿਰ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚੁੰਨੀ, ਚਿੱਟਾ ਸੂਟ, ਅੱਜ ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

*****

ਕਹਾਣੀ / ਅਨਮੂਰਾ* / -ਇੱਛੁਪਾਲ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤਰਖਾਣਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ 'ਚ ਅਪੜਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਸਿਰ ਫਿਰੇ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, “ਭਾਈ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏਂ? ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ? ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ? ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ? ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ?” “ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਦੋਸਤ ਵੀ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਇਕੱਠੇ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋ... ਇਸੇ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ।” “ਪਰ ਭਾਈ ਇਹ ਤੇ ਦਸ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਏਂ?” “ਜੀ ਜਿੱਥੋਂ ਸਾਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ...!” ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਲੰਗੋਟ ਕਸ ਲਏ ਸੀ। “ਭੇਜ ਦਿਓ!” ਚਣਚਕ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ। ‘ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਹੈ।’ ਉਹਨੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। “ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛੁਟੀ। ਵਰਨਾ ਇਸ ਬਿਛੂ ਬੂਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਛਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ।” ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਚਲ ਕੇ ਗਲੀ ਦਾ ਮੋੜ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਨਸਲ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਭੌਕਣ ਲਗ ਪਏ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਭੌਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਚੰਗਾ ਸਿਆਪਾ ਪਿਆ! ਇਹ ਕੀ ਸੁਝੀ ਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ। ਔਲਾਦ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ...” ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਦਮ ਕੱਦ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਿਵੇਂ ਅਨਮੂਰੇ (ਚਕੁੰਦਰ) ਢੂਹੇ ਵਾਂਗ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਕੋਤਕ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਅਨਮੂਰੇ ਚੂਹੇ ਵਰਗੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਉਹਨੇ ਕਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਉੱਠ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਕੜਕਦੀ ਪੁੱਪ ਵਿਚ ਲਾਲ ਲਾਲ ਬਿੰਦੂ ਜਿਹੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਚਕਰਵਿਊ 'ਚ ਜਕੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਕਿਸ ਬਸਤੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀਆਂ ਲਾਲ ਕਿਰਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਤੇ ਝਟ ਹੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕਮਾਂਡੋ ਦੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਉਪਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਚੌਹਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਛੱਤਾਂ ਤੇ ਤਾਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਾਧ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੜਕ ਤੇ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ।

“ਰੁਕੋ... ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਚਲੋ ਤੁਮਾਰੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਨੀ ਹੈ। ਅਪਨਾ ਪਹਿਚਾਨ ਪੱਤਰ ਹਾਥ ਮੇ ਰੱਖੋ!” ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਠੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਠੀ ਦਾ ਛੋਟਾ ਗੇਟ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਐਕਸਰੇ ਮਸ਼ੀਨ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਇਕ ਕਮਰੇ 'ਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਨੋਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਮੋਥਾਇਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੱਛਾ ਤੁਸੀਂ ਹੋ...! ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਰਕਰ ਹੋ... ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।
ਚਕੁੰਦਰ* ”

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ, ਮੈਂ ਆਪ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਵਾਂ ਗਾ। ਉਹ ਬੋੜਾ ਬਿਜ਼ੀ ਹਨ।” ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਸੁੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਮੱਥੇ ਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਭਿੰਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਕੋਈ ਤੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਕਿਧਰੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਜਲਸੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਲੀਜ਼ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਛਪ ਰਹੇ ਰਸਾਲੇ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦੇ।

“ਸਿਆਣਿਆ ਇਹ ਕਮ ਫਟਾ-ਫਟ ਕਰ ਦੇਵੀਂ, ਵੇਖ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਫਿਰ ਰਹੇ ਨੇ ਕੇਵਲ ਨਾਰੂ ਬਾਜ਼ ਨੇ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਿਆ ਕਰ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚੰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਤਾਰ ਲਿਆਣਗੇ, ਅਸਮਾਨੀ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੈਰ ਨਹੀਂ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ... ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ... ਸਿਆਣਿਆਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।” ਉਹ ਅਜੇ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਆਉ ਜੀ ਬੈਠੋ। ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਾਡੇ ਤੁਸੀਂ ਆਏ ਹੋ। ਦਸੋ ਕੋਈ ਸੇਵਾ? ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਹੋ। ਅੱਜ ਇਥੇ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਜੀ ਸ਼ੁਕਰੀਆ... ਮੈਂ... ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ...।”

“ਜਮ ਜਮ ਆਉ ਜੀ... ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਆਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਘੱਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਸੋ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਸਲਾ ਹੱਲ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਬੋੜਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੇ...। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਹੁਣ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਹੋ। ਅਜੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਥਾਂ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦਿਆਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਲੈ ਜਾਓ।”

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਕੁੜਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇੰਟਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ, ਲੋਹੇ, ਸੀਮੈਂਟ ਆਦਿ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨੋਂ ਭਰਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੇਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਮਸਲਾ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਕੁੜਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਪਿਆ। ਉੱਥੇ ਅਗੇ ਹੀ ਕੋਈ ਅੱਠ ਦਸ ਬੰਦੇ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੁੜਮ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਨੇ ਘੱਲਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨਾਲ। ਉਹਨੇ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਵਰਨਾ ਉਹ ਪੁੱਛ-ਪੱਛ ਕੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕਚੂਮਰ ਕੱਢ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਹੀ ਅਵਸਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਅਜੇ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਕਿਧਰੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਨਾ ਮੁੜਨਾ ਪਏ। ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਲਕੀ ਚੁੰਜ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ

ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਸਾਲਾ ਅਨਮੂਰਾ, ਨਾ ਅੱਖਾਂ, ਨਾ ਕੰਨ, ਦੰਦ ਹਨ ਕਿ ਸਾਖਿਆਤ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਗਿਆੜ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਵੱਡਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਘਰਵਾਲੀ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਲਫਰੂ ਉਡਾਉਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਦੀਆਂ ਨੇ। ਜੇਠ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਸਿਆਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਚਾਰਟਿਡ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਤੇ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੀ ਵਕੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਕਿਆ ਸਿਆਹ ਕਿਆ ਸਫੈਦ! ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਵੇਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨਮੂਰੇ ਨਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਬਣੇ ਵੀ ਕਿੰਝ? ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਅਨਮੂਰਾ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੀ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੇੜੇ ਢੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨਮੂਰਾ ਵੱਢਣ ਨੂੰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਚਾਣਚਕ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਿਉਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋ। ਜੇ ਕਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚਲੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਖਟਾਸ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਤੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣਾ ਘਰ, ਮੇਰੀ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਉਹ ਬੜਾ ਜਿਹੜਾ ਤੁਸਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆਂ। ਕਈ ਰੰਗ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਬਿਖੇਰੇ ਗਏ ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਰੰਗਤ ਜਿਓਂ ਦੀ ਤਿਓਂ ਬਣੀ ਰਹੀ।”

“ਜੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਵੱਡਾਪਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਏ ਨੇ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੱਢੀਆਂ ਵਿਚ ਦਮ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਜੀ...।”

“ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਹਾ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਉਹ ਸਮਝੋ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੋਇਆ।”

“ਜੀ... !” ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, “ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ... ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ... ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਅਜੇ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਕਿਆਸ ਆ ਗਈਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹਨ ਕਿ ਨਜ਼ਮੀ।” ਇਸ ਅਨਮੂਰੇ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰ ਚਟਕੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਸੁਆਦ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਕਿਧਰੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਦੋ ਚਾਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਅਨਮੂਰੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਵੀ ਨਾਲ ਚਲ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ 'ਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸੀ। ਅਨਮੂਰੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਕਿਉਰਟੀ ਆਫੀਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹਦੀ ਤੀਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਕਿਉਰਟੀ ਆਫੀਸਰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਤੀਵੀਂ ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਪਾਰਟੀ ਮੀਟਿੰਗ ਅਜੇ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਲੰਚ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਵਰਕਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਝੱਟ ਉੱਠ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ। ਬੁੜ ਬੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ

ਸਿੱਧਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹੋਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਪਈ ਚਾਦਰ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਲਵਟਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਆਫੀਸਰ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਬਗਲਗੀਰ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਆਵ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਤਾਵ ਪੈਂਗ ਟੇਬਲ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਆਫੀਸਰ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਪਿਸਟਲ ਅਨਮੂਰੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਤਾਣ ਲਈ। ਅਨਮੂਰਾ ਘਾਬਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਗਈ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੈਨੂੰ? ਕਿਧਰੇ ਪਾਗਲ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ? ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ? ਕਿਧਰੇ ਮੈਂ ਨੱਸ ਨਾ ਜਾਵਾਂ। ਉੱਝ ਮੈਨੂੰ ਨੱਸਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ। ਨੱਸਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਣਾ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਹੈ? ਪਾਪ ਹੈ ਤੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ?”

“ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹਯਾ-ਸ਼ਰਮ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਹਯਾ ਤੇ ਸ਼ਰਮ।”

“ਸਾਲਾ ਕਿਸੇ ਜਹਾਨ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ... ਅਨਮੂਰਾ, ਚੁੰਝ ਨੱਕਾ ਨਾ ਤੋਤਾ ਨਾ ਕਾਂ, ਰੱਬ ਨੇ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕਲ ਵੀ ਵੇਚ ਖਾਧੀ ਏ। ਹਿਜ਼ੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾਰੀਆਂ ਜੋਗਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਮੁਰਦਾਬਾਦ ਬਸ ਇਸੇ ਜੋਗਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਏ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਾਣ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਹੋਣ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰ। ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਇਲਾਜ ਤੇ ਕਰਵਾ। ਵੱਡੀ ਫ਼ਰਮ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਸਲ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਛੱਡ ਦੇ ਵੀਰ ਅੱਗੇ ਮਰੀਜ਼ ਹੈ। ਮਰੀਅਲ ਜਿਹੀ ਦੇਹ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਪਾਸ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੀ ਜਾਣੇ ਬੱਚਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਨਾਲ ਘੱਲ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਢਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲਾਂ ਤੇ ਇਹਦੀ ਝੱਟ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੂਕਣਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਵੱਡੇ ਸੇਠ... ਧਿਆੜੀਦਾਰ ਕੇਵਲ ਧਿਆੜੀਆਂ ਲਾਉਣੀਆਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਯਾਦ ਰੱਖੀਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਔਲਾਦ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾ ਕੇ ਖਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਦਸਦੇ ਨੇ... ਕੇਵਲ ਉਹ ਵੀ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ। ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ... ਇਹਨੂੰ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ?”

“ਹਾਂ ਭਾਈ ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਏ...? ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।”

“ਜੀ ਦਸੋ...!” ਤੋਤਾ ਨੱਕ ਵਾਲਾ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਰਾਏ।

“ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਜੋਗਾ ਹੋਵੇ ਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ... ਹਰ ਇਕ ਸਭਾ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਸਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਝ ਮੀਡੀਆ ਵਾਲੇ ਇਸ ਤਾਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਛਾਲਿਆ ਜਾਏ।”

“ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਫੂਕ ਫੂਕ ਕੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

“ਵੇਖ ਭਾਈ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ

ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਵੱਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਿਕਰਾਂ ਹਾਸੇ ਮਖੌਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਰੀ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਤਨਜ਼ਾਂ ਕੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੂੰ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਘਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪੁਛ ਕੇ ਕੀਤਾ? ਫੇਰ ਉਪਰੋ-ਬਲੀ ਗਲਤੀਆਂ ਹੀ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਅੰਦਰ ਵੜ ਜਾਂ। ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਅਦਬ ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਕੀ ਹੈ? ਤੇਰੀ ਔਕਾਤ ਕੀ ਹੈ? ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏ... ਆ... ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਏਕਮ ਦੋ ... ਦੋ ਦੂਣੀ ਚਾਰ...! ਇਹੋ ਤੇਰਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਔਕਾਤ...!”

“ਜੀ ਨਹੀਂ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ...!”

“ਵੇਖ ਓਏ! ਉਂਗਲ ਉਪਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸੈਨਤ ਨਾ ਕਰ...। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਉੱਠੀ ਉਂਗਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੋਂਦੇ ਹਾਂ...!” ਉਹ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਉੱਚੀ ਬੋਲਦਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਆਦਮ ਕਦ ਵਲੈਤੀ ਕੁੱਤਾ ਆਪਣਿਆਂ ਪੰਜਿਆਂ ਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਬਸ ਝਪਟਾ ਮਾਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਕਈ ਸਵਾਲ ਉੱਭਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸੱਚਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੋ ਚਾਰ ਗੁਆਂਢੀ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਬੈਠਕ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਸਥਾਨੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਯੱਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੋਰਾਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੰਦਰ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਕਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਮੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਉਹਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰ 'ਚ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਦਾ ਨਿਘਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਜੇ ਕਰ ਮੁੱਹਲੇ ਵਿਚਲੇ ਦੋ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਧੱਕਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਝ ਲਗਾਤਾਰ ਅਨਮੂਰੇ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਲੈਤੀ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੰਨਮੈਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਉਸ ਵੱਲ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤਾਨੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਅਨਮੂਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗ ਬਬੂਲਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਵਿਚ ਰਹਿ...। ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ ਤੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ। ਕੀ ਦੇਣ ਹੈ ਤੇਰੀ ਕਿਸੇ ਸਭ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ? ਤੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਏਂ ਉਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਸੀ। ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤੂੰ...। ਅਸੀਂ ਵੱਡੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਫੁਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਆਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਖਰਚ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਦੋਂਦੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕੋਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਪਾਏ ਸੀ। ਦੋ ਦੋ ਰੁਪਏ ਓਗਰਾ ਕੇ।” ਉਹ ਅਜੇ ਬੋਲੀ

ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨੌਟ ਖੁੱਕ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਆ ਗਿਆ।

“ਚਲੋ ਸਰ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਉਹ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਨੇ।”

“ਹੋ ਗਏ ਏ ਇੱਜ਼ਤ ਜਿਹੜੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨਮੂਰਾ, ਤੇਜ਼ਾ, ਆਰੀ, ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਪੇਚ ਕਸ ਹਥੌੜੀ ਆਦਿ ਔਜ਼ਾਰ ਇਕ ਬੋਰੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਫਟੀਚਰ ਜਿਹੀ ਸਾਇਕਲ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਪੂ ਇਕ ਚੰਗਾ ਮਿਸਤਰੀ ਸੀ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਠੇਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਨੇ ਏਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਲਾਗੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦੁਕਾਨਾ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮਗਰੋਂ ਹਰ ਸਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤੇ ਬਾਪ ਵਾਂਗ ਮਿਹਨਤੀ ਨਿਕਲੇ ਬੋੜੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਨਮੂਰਾ ਇਕ ਨਿਕਾਰਾ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੜਿਆ। ਘਰੋਂ ਕੰਮ ਤੇ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮਾਲਕਾ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਕੇ ਮੁੜਦਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਵੀ ਤੰਗ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਦਾ। ਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਖੜੇ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ,

“ਵੇਖੋ ਇਹ ਦੀ ਸਿਹਤ... ਬਾਹਰ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਨੇ ਮਿਸਤਰਾਣੀ ਤੋਤੇ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਵੱਡੇ ਚੰਟ ਕਰ ਲਏ ਨੇ। ਵਿਚਾਰਾ ਮਰੀਅਲ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਭਰਾ ਹੀ। ਇਹ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣਾ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਦਿਉ। ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਵੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।” ਅਨਮੂਰੇ 'ਚ ਇਕ ਸਿਫਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਾਜ਼ ਪੱਤਰ ਕਿਧਰੇ ਘੱਲਣਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕੰਮ ਝਟ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਸਿਰੇ ਚਾੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਜਨਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਅਨਮੂਰਾ ਸੂਹੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਥਾਂ ਚੁਣਦਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹਰ ਇਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਭਾਂਪ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਕਿਸ ਕਰਵਟ ਵਿਚ ਕਿਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬੈਠਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨ ਫੂਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਲਿਫਾਫਿਆਂ 'ਚ ਕੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਰਕਮ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕੰਮ ਲਈ। ਉਹ ਲਿਫਾਫੇ ਖੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਸ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ਕਹਿੰਦੀ, “ਤੋਤਿਆ...।” ਪਰ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਤੋਤਾ ਕਹਿਣ ਤੇ ਖਿੜ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੱਬਰ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸੀ। ਵਿਉਪਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਗਿਰਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਇਹਦੇ ਗਿਰਦ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਦੀਵਾਰ ਉਸਾਰ ਲਈ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਪੰਜਾਹ ਕਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖ ਲਗਾਏ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਤਿਉਹਾਰ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਸ ਮੰਦਿਰ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਤਿੰਨ ਮਕਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਮਕਾਨ ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਕੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਸ਼ਨ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਕੋਠੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ

ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆਈ ਤੇ ਹੋਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ।

“ਵੇਖ ਧੀਏ! ਤੈਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਮਕਸਦ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਤੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਵੱਲ ਸਦਾ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਔਲਾਦ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਹਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਨ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਬੁਜ਼ਰਗ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੋਣ ਵਿਚ ਜੇ ਕਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਝ ਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਹੱਥ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ ਜੇ ਕਰ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਘਟੇ ਘਟੇ ਹੋਠਾਂ ਵੀ ਨਾ ਡਿੱਗੇ।”

“ਇਹ ਸਿਰ ਇੱਝ ਨਹੀਂ ਝੁਕਣਾ, ਦਾਦੂ...।”

ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਸਤੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਚੰਦਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਚੰਦੇ ਦੀ ਰਕਮ ਆਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਆਉਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਬੰਦੇ ਘੱਲ ਦੇਂਦਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਸਜਾ ਸੰਵਾਰ ਲਿਆ। ਨਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਸ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਬੈਠਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵੱਡਾ ਬੁਜ਼ਰਗ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਿੱਘੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਵਲੈਤ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਡੇ ਨੌਂ ਦਹਾਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਚਾਲ-ਚਾਲ ਅਤੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੋਂ ਇਨੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਫ਼ਬਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ।

“ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਸੀਂ ਠਹਿਰੇ ਮਿਸਤਰੀ। ਅਸੀਂ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਹੈ ਇੱਠ ਤੇ ਇੱਠ ਰੱਖਣੀ ਜਾਂ ਨੀਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਸਾਂਭਣੇ ਜਿਸ ਤੇ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਖੜੀ ਹੋ ਸਕੇ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰੋ ਤਾਂ ਜੋ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਇਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

“ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ... ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹੱਢੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਜੇ ਕਰ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨੋ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੇਵਕ ਰੱਖ ਲਵੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਹਾਣੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।” ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਨਵਾਂ ਸੇਵਕ ਆਪਣੇ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਸਗੋਂ ਘਰੇਲੂ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵੱਡੇ ਮਿਸ਼ਤਰੀ ਵਲੋਂ ਉਸਾਰੀ ਹੋਈ ਚੌਥੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਆ ਵਸੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੋਠੀ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਇੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਪਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਭਾਅ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਚਾਹਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀ ਅੰਦਰੋਂ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲ ਰਹੀ।

“ਸਰ ਜੀ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ? ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਥੋੜਾ ਸਿਰ ਫਿਰਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅੱਤ-ਪਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਬਿਆਣੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਿਕਾਰਾ ਕਸੀ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਣ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਅਵੇਸਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚੁੱਪੀ ਸਾਧੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਕਿਆਸ ਆਰਾਈ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਇਕੱਠੇ ਭੋਜਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਫ਼ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਕਿ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਵੇਰਾਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਬੋਲ ਆੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

“ਮੇਰੇ ਤੋਤੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ।” ਪਰ ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਏਨਾ ਸ਼ਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁਆਂਟਣੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ, ਤੋਤਾ ਰਾਮ ਭਾਵ ਅਨਮੂਹਾ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚ ਕੁਹਾਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਚੋਂ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭਰੇ ਹਨ। ਪਾਰਟੀ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਹਿਰ ਹੈ।”

“ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਨਮੂਹੇ ਨੂੰ...।” ਉਹਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੋਹਰਾਏ। ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਅੰਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੱਚੇ ਕੰਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਸੁਭਾ ਤੇ ਚਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖਣਾ ਕੋਈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੂਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿੱਚੀ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਤੇ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਸੀਨਾ ਵੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਦਮੀ ਨਾ ਮਰਨ ਜੋਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੀਣ ਜੋਗਾ। ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਵਾਹਾ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ। ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭਾਰੀ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਪੈਰ ਮਣ ਮਣ ਭਾਰੀ ਜਾਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਦਿਲ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛਾਤੀ ਦਰਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੰਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਪੀਤਾ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਨੌਟ ਬੁੱਕ ਵਾਲਾ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਸਰ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਹੇ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਲੇਟ ਜਾਓ। ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।”

“ਬਸ ਭਰਾ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮੁਕ ਗਿਆ...!” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਚੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਆਏ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਘਰ ਵੱਲ ਚਲ ਪਿਆ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ / ਅਡਜਸਟ / - ਜਸਵੀਰ ਕੌਰ ਜੱਸੀ

‘ਘਰ ਹੀ ਸਉਦਾ ਪਾਈਐ, ਅੰਤਰਿ ਸਭ ਵਥੁ ਹੋਇ’ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਦੀ ਪਰਿਕਿਰਮਾ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਜ ਰਹੀ ਏ। ... ਕਿਥੋਂ ਸਕੂਨ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਕ, ਅੱਗ ਲੱਗਣਾ ਜੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਧੁਨਾਂ ਅਸਰ ਕਰਨ, ਨਾਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਏ ‘ਮਨ ਪਰਦੇਸੀ ਜੇ ਬੀਐ ਸਭੁ ਦੇਸੁ ਪਰਾਇਆ’ ਦੇਸ ਤਾਂ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ... ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਗਾਡ ਨੀ ਗੱਡਦਾ... ਹੁਣ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੱਲ ਰਾਤ ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਟੇਬਲ ਤੋਂ ਦਾਲ ਦਾ ਭਰਿਆ ਡੋਂਗਾ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੀਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ... ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ... ਕਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਟਿੱਕੂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਮੰਮਾ ਪਲੀਜ਼ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਅਡਜਸਟ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ...

ਅੱਗ ਲੱਗਣਾ ਅਡਜਸਟ ਹੀ ਠੀਕ ਨੀ ਆਉਂਦਾ, ਅਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਐਨਾ ਕਰੋ... ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੋ ਪੋਸੋ... ਉਹ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇਣ... ਨਸੀਹਤਾਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ... ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਖੇ... “ਆਪਣੀ ਐਮ ਏ ਜੀ ਨੂੰ ਓਥੇ ਨਾ ਅੜਾਈਂ ਜਾਈਂ, ਮੁੰਡਾ ਗਜ਼ਟ ਦੀ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਆ...ਦੇਖੀ ਮੇਰੀ ਧੀਅ ਮਸਾਂ ਇਹੋ ਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਨੇ... ਨਿਵ ਕੇ ਰਹੀਂ... ਨਾਲੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਓਦੇ ਨਾਲ ਈ ਰਹਿਣਾ, ਜੀ ਜੀ ਕਰ ਕੇ ਟੈਮ ਕੱਢੀ”, ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਆਏ ਦਿਨ ਗਾਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ‘ਸਰਦਾਰ ਜੀ’ ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਟੀਆਂ ਬਿਆਈਆਂ 'ਤੇ ਮੱਲਮ ਲਾਉਦਿਆਂ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਚੇਤੇ ਆ। ਅਖੇ ‘ਪੁੱਤ ਬਾਪ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਆ...’ ‘ਇੱਜ਼ਤ ਤਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਆ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਟੈਨਸ਼ਨ ਲੈਂਦੀ ਆ’ ਆਖਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਰੀ ਛੇੜਿਆਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਿਆ ਪਿਆਰ ਦਾ ਧੱਫਾ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਐ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧੱਫੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਧੱਫੇ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿਣਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਧੀਆ, ... ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਮਿੱਠੀ... ਜਿਹੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ... ਲੈ ਦੱਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਕਲ ਨੀ ਆਉਣੀ ... ਆਹ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀਂ ਬੈਠੀ ਤੀਮੀਂ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਚੁੰਡਿਆ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਉਲਰ ਉਲਰ ਪੈ ਰਹੀ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾ, ਪਾਰਕ ਹੋਵੇ। ਅਖੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨੈ ਤਾਂ ਘਰ ਕਰ ਲੋ... ਇਥੇ ਤਾਂ ਦੋ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਣ ਲੋ। ਪਰ ਆਹ ਕੀ ਇਹਦਾ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਜਮਾਂ ਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਏਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਕਿ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਏਦੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਚਲਾਕੀ ਜੀ ਨਾਲ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਏਧਰ ਉਧਰ ਜੋ ਖਿਸਕ ਚੁੱਕੀ ਆਂ ਪਰ ਪਾਏ ਗਾਜਰੀ ਸੂਟ ਤੇ ਬੁੱਕਲ ਮਾਰ ਕੇ ਲਈ ਸੂਤੀ ਦੁਪੱਟੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰੀ ਨੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਹਾਂ ਪਰ ਮੋਟੇ ਜੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ, ਚੁੰਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਲਗਦੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ ਰਹੀ ਏ।

ਦਿਸ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੀਰ ਦਾ ਝਗੜਾ ਲੂ ਸੁਭਾਅ, ਹਰ

ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੁਕਮ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਅਫਸਰੀ ਬਿਰਤੀ, ਮੇਰੀ ਨਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨੀ ਨਿਭਣਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਦਿਲ ਵੀ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ, ਜਾਣੀ ਭੱਜੀ ਜਾਂਦੀ ਬਿਲੀ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਝਪਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਏ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖੂਨ ਖੂਨ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, 'ਖੂਨ ਖੂਨ ਕਰਦੀ ਮੈਂ ਅੱਬੜਵਾਹੇ ਉੱਠ ਪੈਂਦੀ... ਪਰ ਮਜ਼ਾਲ ਏ ਏਸ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਦੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਹੋਵੇ... ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਏਨੇ ਟਿੱਕੂ ਤੇ ਨਾਜ਼ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਅਦ ਵੀ ਨੀ... ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਉਪਰੋਥਲੀ ਹੋਏ ਦੋ ਜਵਾਕ ਮੈਂ 'ਕੱਲੀ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗ ਜਾਗ ਪਾਲੇ ਆਂ... ਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਜਵਾਕ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਈ ਮੱਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਆਂ। ਭੁੱਲਦਾ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ... ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੈਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਈ ਦਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਏ... ਓਹ ਕਿਹੜਾ ਜਿਦੇ ਅੱਗੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਲੀਲ ਨੀ ਕੀਤਾ। ਏਨੇ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਈ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਏ ਸਨ। ਅਖੇ... 'ਮੈਨੂੰ ਝਈਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਂਦੀ ਏ... ਦੇ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਏਨੇ ਮੈਨੂੰ, ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਆ ਤੇ ਕਹੂ ਕਿ ਮੈਂ ਚਲਾਉਨੀ ਆ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ' ਬਾਪ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਬੱਸ ਨੀਵੀਂ ਜੀ ਪਾਈ ਕਹੀ ਜਾਵੇ... 'ਕੋਈ ਨੀ ਪੁੱਤ ਮੀਰ ਸਮਝ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਹੋ ਜੂ ਠੀਕ' ਮਾਂ ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, 'ਤੈਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਕੀ ਆ, ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੀ ਐ... ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਆ... ਨਾ ਖਾਂਦਾ ਨਾ ਪੀਂਦਾ... ਇਕ ਜੁਆਕ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪੇ ਗੁੱਸਾ ਘੱਟ ਜੂ'। ਜੁਆਕ ਤਾਂ ਇਕ ਛੱਡ ਦੋ ਹੋਗੇ ਪਰ ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੀ ਜੁਗਤ ਕੰਮ ਨਾ ਆਈ।

ਜੁਆਕੜੀ ਤਾਂ ਰੋਲਾ ਪਾਈ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਏ... ਲੈ ਫੋਟ ਦੋਵੇਂ ਬਾਗਾਂ ਗੱਲ 'ਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਨੇ... ਤੀਵੀਂ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਚੱਟ ਰਹੀ ਏ। ਗੋਦੀ 'ਚ ਬਿਠਾਅ ਲਿਆ ਹੁਣ ਕੁੜੀ ਨੂੰ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਚਿੱਟੇ ਸੂਟ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਚੁੰਨੀ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਣਦੀ ਸੁਣਦੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਚੁੰਨੀ ਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਔਰਤ ਨੰਗੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਢੱਕਣਾ ਭੁੱਲੀ ਬੈਠੀ ਏ।

'ਨੰਗੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ... ਇਹ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਭੌਂਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ' ਨਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨੰਗੇ ਚਿੱਠੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਏ ਮੇਰੇ ਜੀਜੇ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੀਰ ਚੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕਿ ਬੱਚੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਸ ਜਾਂਦੇ ਨੇ... ਸੁਣਦਿਆਂ ਮੀਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਈ ਲੈ ਕੇ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਖਾਂਦੀ ਪੀਂਦੀ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਦੀ ਏ... ਜੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਮਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਟੱਬਰ 'ਚ ਤਾਂ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ' ਆਖਦਿਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਰੋਂਦੀ ਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ। 'ਪੁੱਛ ਲੋ ਏਨੂੰ ਜੇ ਏਨੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਾ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾਓ ਏਨੂੰ' ਆਖਦਿਆਂ ਮੀਰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਹੀ ਐਡਜਸਟ ਕਰ' ਆਖ ਜੀਜਾ ਮੈਨੂੰ ਸਿਆਣੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੈਣ ਜੀਜੇ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਸੋਚਣ ਦੀਆਂ, ਨਾਜ਼ ਤੋਂ ਟਿੱਕੂ ਨੂੰ ਬਾਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀਆਂ ਸੌ ਸੌ ਤਕੀਦਾਂ ਕਰ ਗਈ ਸੀ।

ਸਾਹਮਣੇ ਆਲੀ ਔਰਤ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਫਾਫਾ ਤੇ ਇਕ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਏ... ਸ਼ੁਕਰ ਏ ਜਾ ਰਹੀ ਏ... ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਖੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਲਿਆ ਏ। ਛਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ, ਨੱਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਕੋਕਾ, ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਰੀਰ ਮੜੰਗੇ ਜਿਹੇ ਤੋਂ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਲੱਗੀ ਏ। ਆਹ ਕੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਏ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣ ਲੱਗੀ ਏ ਤੇ ਉਥੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਨਿਹਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਉਂਗਲ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਦੂਜੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹਾਂ। 'ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਵੀਹ ਸਟੇਟਸ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਦੇ ਨੀ ਬੱਕਦੇ ਤੇ ਇਹ ਜੁਥਾਨ ਲੜਾਉਂਦੀ ਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ... ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਲੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਆ...' ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਰਿਹਾ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਸੀ। 'ਭਾਅ ਜੀ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦੈ ਬੰਦੇ ਦਾ... ਤੁਸੀਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਿਆ ਕਰੋ... ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਮੈਥੋਂ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਬਣ ਰਹੀ ਮੇਰੀ ਭਰਜਾਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਦੀਦੀ ਬੋਡੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਊ' ਆਖਦੀ ਉਹ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਉਤਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਨਈ ਰਹਿਣਾ ਮੈਂ ਇਥੇ... ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨੀ ਕੀਤੀ... ਕਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਨੀ ਬੁਲਾਇਆ... ਕਹੂ ਅਖੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਟਾਇਮ ਨਈ... ਸੜਿਆ ਜਾ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਸੰਤਰੀ ਦਾ ਪੀ. ਏ. ਜਿਹਾ ਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਹੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰੂ... ਅਖੇ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਐ ਕਦੇ... ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਐ... ਤੁਸੀਂ ਨੀ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਨਈ... ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਬਥੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਏ ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰੀ... ਇਥੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਇੰਨੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਦਾ ਮੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਠੁੱਡ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਮਾਰਦਾ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਪਿੰਡ 'ਚ ਇੱਜਤ ਆ ਭੈਣੇ... ਹਰ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਨੌਕਰੀ ਆ ਪਰਾਹੁਣੇ ਦੀ... ਕੁੜੀ ਸੁੱਖ 'ਚ ਆ ਤੁਹਾਡੀ... ਕੀ ਦੱਸਾਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ... ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸਹੀ ਬੱਚਿਆ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੋਚ ਲਓ... ਲੋਕ ਦੇਖਲੋ ਕਿਵੇਂ ਦਿਨ ਕੱਟਦੇ ਨੇ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਤ ਕਾਟੋ ਕਲੇਸ਼... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਭੈਣ ਦਿਨ ਕਟੀ ਆ... ਤੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਲੈ...' ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਆਇਆ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਕਿਉਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤੜਫਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲੋਂ ਇੱਜਤ ਦੇ ਚੜਾਏ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੇ!... ਆਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਗੋਡਿਆਂ 'ਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਡੁਸਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

"ਸਾਸਰੀ ਕਾਲ ਦੀਦੀ... ਤੁਸੀਂ ਗੀਤੀ ਦੀਦੀ ਓ ਨਾ ਨਲੀਨੀ ਵਾਲੇ' ਪਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਈ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਸੀ। "ਹਾਂ... ਪਰ ਤੁਸੀਂ? ਮੈਂ ਵੀ ਪਛਾਣ ਰਹੀ ਤੀ... ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਮੜੰਗਾ ਤਾਂ ਓਹੀ ਆ ਪਰ ਸੋਚਾ ਕਿ ਏਨੇ ਵੱਡੇ ਤਾਂ ਨੀ ਹੋ ਸਕਦੇ... ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਵੀ ਖਾਸੇ ਈ ਝਾਕਦੇ ਲੱਗੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਰਮੇ ਸਾਰ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਚੁੰਨੀ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਨੂੰ ਖਸਕਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਆਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਛਾਣਿਆ ਨੀ... ਤੁਸੀਂ" ਮੈਂ ਸਾਧੇਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਉਸ ਅਪਣੱਤ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਕੋਲ ਬਹਿੰਦਿਆ ਜ਼ਿੰਦਰ 'ਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਹੈਅ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ... ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ... ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਤੁਹਾਡਾ...' ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਇਕੋ ਸਾਹ ਹੀ ਕਹਿ ਮਾਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਦੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੋਤੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਰੰਡੀ ਹੋਈ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰਮਰਾਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ। 'ਬੱਸ ਦੀਦੀ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦਖਾ ਤਾ ਰੱਬ ਨੇ' ਹਉਕੇ ਜਿਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਦੀ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਰੱਬ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹੀ ਉਲਾਮਾਂ ਦਿੰਦੀ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਲਾ ਚੁੜੇ ਨੂੰ ਛਣਕਾਉਂਦੀ ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਲੱਭਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮਿਲਣ ਗਈ ਨੇ ਮੈਂ ਮੋਟਰ ਤੋਂ ਲਾਲ ਚੁੜੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰਦੀ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਛਮ ਛਮ ਚੁੜਾ ਛਣਕਾਉਂਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਨਜ਼ਰੀ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਮੂੰਹ 'ਤੇ

ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੀਰਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਤ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਪੰਜ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਵਾਲੀ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਨੂੰ। 'ਇਹ ਥੋੜੀ ਭਤੀਜੀ ਆ ਦੀਦੀ' ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮਾਸੂਮ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਝਾਕਦੀ ਬਾਲੜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਡਿਗਦੇ ਹੰਝੂ ਨੂੰ ਬੋਚਦੀ ਨੇ ਮੈਂ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਕਾਲਜੇ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ 'ਕੀ ਨਾਂ ਐ ਇਹਦਾ' ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਈ ਛੋਟੀ ਜੀ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਸਵਾਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ 'ਕੁਲਜਿੰਦਰ ਕੌਰ' ਭਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੱਚੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ 'ਚੋਂ ਉੱਠਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਕਿਥੇ ਹੁੰਨੀ ਆਂ ਭਾ... ਹੁਣ', ਭਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਚ ਅੜਕ ਗਿਆ। 'ਤੇਰੇ ਬੀਰੇ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਪੇਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਗੇ ਤੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹੋਗੀ' ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੁਲਜਿੰਦਰ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪਲੋਸਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਸੱਚੀ ਦੀਦੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਤੀ ਇਹ ਉਦੋਂ ਵੀ... ਮੈਂ ਏਨੂੰ ਈ ਪਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੀ... ਘਰਦਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਵਾਹ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤੀ। 'ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ 'ਚੋਂ ਲਗਦੇ ਜੇਠ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤਾ। ਉਹ ਦੀਦੀ ਫੌਜੀ ਤੀ, ਓਦੇ ਘਰ ਆਲੀ ਦੇ ਜਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰ ਗੀ ਤੀ' ਬੱਸ ਦੀਦੀ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੌਜੀ ਤਾਂ ਫੌਜ 'ਚ ਵਾਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜੁਆਕਾਂ ਜੋਗੀ ਈ ਰਹਿਗੀ... ਪਰ ਦੀਦੀ ਓਸ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕੁਲਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ... ਉਹਨੇ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਲਾ ਤਾ' ਬੋਲਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਦੇ ਅੱਖੋਂ ਦੋ ਹੰਝੂ ਪਰਲ ਪਰਲ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ... 'ਏਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਨਕਿਆਂ ਨੇ ਈ ਪਾਲਿਆ... ਫੌਜੀ ਵੀ ਹੁਣ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਿਐ... ਪਸੰਦ ਨੀ ਕਰਦਾ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਏਨੂੰ... ਉਤੋਂ ਦੀਦੀ ਭਾਬੀਆਂ ਵੀ ਬੁੱਤਾ ਈ ਸਾਰਦੀਆਂ ਨੇ' ਭਰੀ ਪੀਤੀ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਬੋਲਦੀ ਗਈ। 'ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਇਕ ਅੱਧ ਦਿਨ ਲਈ ਕਦੇ ਕੱਲੀ ਪੇਕੇ ਆਉਨੀ ਆਂ ਤਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਏਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਆਉਨੀ ਆ' ਸੁੱਤੀ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੀ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਐਂ ਕਿਉਂ ਫੌਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਨ, ਤੂੰ ਵੀ ਧੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਅ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਤੂੰ ਬੋਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ...' ਮੈਨੂੰ ਧੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਅਸਹਿ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਬੋਲ ਕੇ ਕੀ ਕਰਦੀ ਦੀਦੀ, ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕੱਢੀ ਗਈ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੀ, ਨਾਲੇ ਅਡਜਸਟ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਈ ਪੈਂਦਾ, ਆਖਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਭਾਬੀ ਨੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਨੂੰ ਸਵਾਰ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਡਜਸਟ ਦੇ ਅਰਥ ਲੱਭਣ ਲੱਗੀ। ਪਤਾ-ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿਆਲਾ (ਸੰਪਰਕ-94632-93822)

ਭਾਰਤੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਥਾ-ਕੋਸ਼ (ਪੰਜਾਬੀ) ਸੰਪਾਦਕ- ਰਮਣਿਕਾ ਗੁਪਤਾ

ਸ਼ਾਮਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕ-ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ (ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ), ਅਦਨਾ ਇਨਸਾਨ (ਅਤਰਜੀਤ), ਅਵਦਾਨ (ਕਿਵਲ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ), ਬੇਦਾਨ ਅਸਮਤ (ਕਲਸੀ ਲੰਡੇ), ਚੀਕ (ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ), ਆਦਿ ਡੰਕਾ (ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ), ਅੱਧਾ ਮਨੁੱਖ (ਮੋਹਨ ਲਾਲਾ ਫਿਲੌਰੀਆ), ਧਰਤੀ ਪੁੱਤਰ (ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ), ਨਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨੀ (ਜਗਰਾਜ ਪੌਲਾ), ਗੌਰਜਾਂ (ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਧੂ), ਅੱਧੇ ਅਧੂਰੇ (ਲਾਲਾ ਸਿੰਘ), ਠੀਹਾਂ (ਬਲੀਜੀਤ), ਦਾਰੋ ਘਤਿਤੀ (ਪ੍ਰੀਤ ਨੀਤਪੁਰੀ), ਬਾਗੋ ਮਾਸੀ (ਦੁਆਰਕਾ ਭਾਰਤੀ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ- ਯਸ਼ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ ਫੋਨ 09899938522 ਮੁੱਲ 595, ਪੰਨੇ 238

ਕਹਾਣੀ / ਡਾਹਾ/ - ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ

ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀ ਹੈਡਿੰਗ-'ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਕੇ. ਸੀ. ਤਿਵਾਰੀ ਕੀ ਬੇਟੀ ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੋਹਲੀ ਕੀ ਕਾਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਮੇਂ ਮੌਤ' ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਘਸੁੰਨ ਵੱਜਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਉੱਪਰ ਦਾ ਸਾਹ ਉੱਪਰ, ਤੇ ਥੱਲੇ ਦਾ ਸਾਹ ਥੱਲੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਝੱਟਪਟ ਵੇਰਵਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰ ਵਗ ਤੁਰੀ।

***

ਅੱਜ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਹੀਨੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਗੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੈ ਜਾਏਗਾ।

ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਉਹਦਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਿਲ-ਓ-ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰ ਜਿਹੀ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸਰੀਰ ਲੂੰ ਕੰਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੱਸਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਜਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੰਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕਹੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਗੂੰਜਣ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣਿਆ ਸੁੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਉਹ ਡੀਅਰ ਆਰਟਿਸਟ! ਆਈ ਲਵ ਯੂ'। ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਇਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੈ।

***

ਉਹ ਇਕ ਕਰੋੜਪਤੀ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ, 'ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ' ਦੀ ਮਾਲਿਕ, ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੱਜੋਂ ਕਮਾਂਡੋਜ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਪੇਂਟਰ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਹਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਖਿੱਚ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫ਼ਾਸਲੇ ਦਾ ਅਨਜਾਣ ਜਿਹਾ ਡਰ ਵੀ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿਹਰੇ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇ ਮੁਹਿੰਦ ਵੀ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ-ਓ-ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

***

ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਅੰਬੋਸਡਰ ਕਾਰ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਫੁਟ ਕਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਸਟੂਡੀਓ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋ?"

"ਹਾਂ ਜੀ! ਆਓ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਰੱਖੋ।" ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹਨੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ-‘ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰ, ਕੇ. ਸੀ. ਤਿਵਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਹੋਣੈ? ... ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੋਹਲੀ ਇਕ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਖੋਲ ਰਹੇ ਨੇ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਐਕਟਰ ਸ਼ਬਾਨਾ ਆਜ਼ਮੀ ਜੀ ਕਰਨਗੇ।’

ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਝੰਜਟ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭਾਵੇਂ ਲੈਣ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ-‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?’

‘ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ, ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਡਵਰਟਾਈਜ਼ਮੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।’

‘ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਹੁਕਮ ਹੈ?’

‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੁਣੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲਨਾ ਪਵੇਗਾ।’

‘ਕਿੱਥੇ?’ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

‘ਸ਼ੱਕਰਪੁਰ, ਬਸ... ਚੌਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਡਮ ਨਾਲ ਆਪ ਗੱਲ ਕਰ ਲਿਓ।’

ਕੁਝ ਪਲ ਸੋਚਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਧੇ ਜਿਹੇ ਮਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ -ਬੋੜੀ ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਮੈਡਮ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ।’

ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬੜਾ ਰਹੱਸਮਈ ਜਿਹਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਸ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਹਰ ਪੰਜਰਾਂ-ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਪੀਅਨ ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਚ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ। ‘ਸਾਬ! ਠੰਡਾ ਗਰਮ ਲਓ ਗੇ?’ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਜਿਹਾ ਚੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਸ ਇਕ ਤਿਲਸਮੀ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ।

ਦਿਨ ਦੇ ਸਾਡੇ ਗਿਆਰਾ ਵਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵੱਜ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਡਮ ਦਾ ਆਉਣਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੀਅਨ ਨੂੰ ਮੈਡਮ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਦਾ ਹਰ ਵਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਨਪਿਆ ਤੁਲਿਆ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਬਸ, ਮੈਡਮ ਪਹੁੰਚਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ-‘ਉਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।’ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਧਾਰਨਾ ਸੱਚੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵੀ. ਆਈ. ਪੀ. ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇਕ ਭੰਬਲ ਭੂਸਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫਸਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪੀਅਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਬ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਈਓ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣ।’ ਮੈਂ ਲਾਬੀ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਸਾਇਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਪੀਅਨ ਇਕ ਦਮ ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ-‘ਮੈਡਮ ਆ ਗਏ।’ ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ਼ ਸਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਡਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਗੇਟ ‘ਚੋਂ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਲਾਬੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੱਡੀ ਰੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਜਿਪਸੀ ਵਿਚੋਂ ਕਮਾਂਡੋਜ਼ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਡਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਮੁਸੌਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਡ੍ਰਾਈਵਰ ਨੇ ਮੈਡਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ।

ਉਹ ਗੱਡੀ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ!

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖਿਆ! ਤੇ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ! ਉਹ ਸਰੂ ਵਾਂਗ ਲੰਬੇ ਕਦ ਦੀ ਮਾਲਿਕ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਜਿਵੇਂ ਮੱਖਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੰਧੂਰ ਦੀ ਚੁਟਕੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਹਿਰਨੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਹੇਨੂਰ ਵਰਗੀ ਚਮਕ, ਪਤਲੀ ਲੰਬੀ ਸੁਰਾਹੀ ਵਰਗੀ ਧੌਣ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਾੜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਗਾਨੀ। ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਗੁਲਾਬੀ ਨਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬੁੰਦੇ। ਗੁਲਾਬੀ ਪਤਲੇ ਬੁੱਲ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਦੀ ਝੀਲ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੱਤੀਆਂ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਹ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੀ ਕੋਈ ਪਰੀ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਉਹਨੇ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਲੰਮੀਆਂ ਪਲਕਾ ਝਮਕੀਆਂ, ਗੁਲਾਬੀ ਬੁੱਲ ਮੁਸਕਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ। ਉਹ ਰੋਂਪ ਤੇ ਵਾਕ ਕਰ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਮਾਡਲ ਵਾਂਗ, ਵਲ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਲਾਬੀ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਤਲੇ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰੀਫਕੇਸ ਫੜੀ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਮਾਂਡੋ ਲਾਬੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰੁਕ ਗਏ। ਲਾਬੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ‘ਗੁਡ ਈਵਨਿੰਗ ਮੈਮ!’ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀਆਂ।

ਇਕ ਮਿੱਠੀ-ਮਿੱਠੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਝੌਂਕਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ -ਓ-ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਇਕ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਨਸ਼ਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਰੁਕ ਜਿਹੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਰੀ ਨੂੰ ਸਾਖ਼ਸ਼ਾਤ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਸੁਪਨਿਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਰ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਜਾਪਦੀ।

‘ਪੇਂਟਰ ਸਾਬ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਡਮ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।’

‘ਜ...ਜੀ! ਮੈਂ ਇਕ ਝੱਟਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ।

‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਡਮ ਯਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।’ ਉਹ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ।

‘ਜੀ!!?’

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੈਡਮ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਚ ਲੈ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਮੈਡਮ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ‘ਸੌਰੀ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ‘ਚ ਜਗਾ ਜਗਾ ਜਲਸੇ, ਜਲੂਸ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਤੋਂ ਇਹ ਸਿਕਿਓਰਿਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਐ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ। ਆਈ ਐਮ ਵੈਰੀ ਸੌਰੀ!’

ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ, ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੈਡਮ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

‘ਟੇਕ ਯੂਅਰ ਸੀਟ ਪਲੀਜ਼।’ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਹਿ ਗਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ‘ਤੇ ਕਾਲ ਬੈਲ ਹੋਈ, ਮੈਡਮ ਦੇ ‘ਕਮ ਇਨ’ ਕਿਹਾ-ਇਕ ਨਰਸਨੁਮਾ ਲੜਕੀ ਦੋ ਗਿਲਾਸ ਜੂਸ ਦੇ ਟੇਬਲ ਤੇ ਰੱਖ ਗਈ। ਮੈਡਮ ਨੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ-‘ਤੁਸੀਂ ਜੂਸ ਲਓ, ਪਲੀਜ਼।’

ਮੇਰੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਘਮਾਸਾਨ ਛਿੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਈ. ਪੀ. ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਡਮ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਉਹਦਾ ਕੀਲ ਲੈਣ

ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਦੇ ਸ਼ਹਿਦ ਭਿੱਜੇ ਸ਼ਬਦ, ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਥੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ—“ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋਵੋਗੇ, ਮੈਡੀਕਲ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿਚ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ, ਪਰ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਵਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ, ਯਾਨੀ ਗਰਭਵਤੀ ਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਸੰਵੇਦਨ ਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ?”

“ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਉਤਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਬੜਾ ਵਸੀਹ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।”

“ਉਹ, ਮਾਈ ਗਾਡ! ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਪੇਂਟਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਵੀ ਹੋ!”

“ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਫਲਸਫਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ! ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਸੱਵਰੀ ਮੇਰੇ ਇਸ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਂਗ ਧੜਕੇਗੀ। ਪੈਰ ਅੱਜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗੇ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ, ਬਲਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂਗੀ, ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ, ਜਦ ਮੈਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਡਾਈਵਰ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜਾਂਗੀ।”

ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਡਾਈਵਰ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਡਾਈਵਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਸਟੂਡੀਓ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਈਜ਼ਲ ਤੇ ਨਵਾਂ ਕੈਨਵਸ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਮੈਂ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਡਾਈਵਰ ਕੋਲੋਂ ਮੈਡਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਬੋਲ ਪਿਆ—ਜਨਾਬ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਨਾਂ ਮਨਾਓ ਤੇ ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ?”

“ਜ਼ਰੂਰ ਪੁੱਛੋ।”

“ਮੈਂ ਤਿਵਾਰੀ ਸਾਬ ਨਾਲ ਵੀਹ ਬਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਹੁਣ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਡਮ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਛੱਡਨਾਂ ਜਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਸਰੀ ਗੱਡੀ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਕਾ ਹੈ ਜਦ ਮੈਡਮ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਰਸਨਲ ਗੱਡੀ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ! ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਜਵਾਬ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

***

ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਡਮ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਦੀ ਇਸ ਕਦਰ ਦੀਵਾਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵੀ

ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਦਾ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਦੀ। ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸ਼ੇਡਸ ਕਲਰ ਪਲੇਟ ਤੇ ਕਢ ਕੇ ਫੜਾਉਂਦੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੁੰਜੇ ਬਹਿ ਕੇ ਬ੍ਰਸ਼ ਪੌਂਦੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਡਾਈਵਰ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਪ ਸਟੂਡੀਓ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਮੀਰ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਵੀ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸੁਖਦ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ। ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਾਂ।

***

ਅੱਜ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿਚ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ। ਪਰ ਹੁਣ ਵੀ ਹਰ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਮੈਡਮ ਮੈਨੂੰ ਲੱਚ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਚਾਹ ਲਈ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਚਾਹ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ—ਕਲ ਮੇਰਾ ਬਰਥ ਡੇ ਹੈ, ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ 'ਚ ਹੀ ਮਨਾਵਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮੀ ਆਪ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਆਵਾਂਗੀ।”

ਮੈਂ ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਡਮ ਆਪਣੀ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣਾ-ਬਰਥ-ਡੇ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ? ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?

ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਫਾਈਨਲ ਟੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਨਵੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਪੇਂਟਿੰਗ ਮੈਡਮ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਡਮ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਚਿਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਡੁੱਬੀ ਰਹੀ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਮਾਰੂਥਲ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਦਿਸਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਲਿਸ਼ਕਣੀ ਵਸਤੂ ਚਮਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਇਕ ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਕੋਲ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮ੍ਰਿਗ ਉਸ ਲਿਸ਼ਕਣੀ ਵਸਤੂ ਵੱਲ ਤ੍ਰਿਹਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹੀਰੋ-ਜਵਾਰਤ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭਾਰੀ ਡਾਹਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਟਕਰਾ-ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ।

ਮੈਡਮ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਪੇਂਟਿੰਗ 'ਚੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਨਦੀ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ, ਉਹਦੀ ਭੁੱਬ ਨਿਕਲ ਗਈ—“ਉਹ ਡੀਅਰ ਆਰਟਿਸਟ, ਆਈ ਲਵ ਯੂ...”

ਪਤਾ ਰੰਗਮਹਿਲ ਸਟੂਡੀਓ, 183/ ਏ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ, ਪਰੇਡ, ਜੰਮੂ-180001,
ਮੋਬਾਇਲ 094191-17523

ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ / - ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਾਠੌਰ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਜਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ, ਸਵਾਮੀ, ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇ ਭੋਗੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਸ, ਨੀਚ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਥੇ ਰੱਖ ਕੇ ਘਿਰਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਧਾਨ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸਵਾਮੀ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਾਸਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਹਥਕੰਡੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਧਰਮ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੇਦ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਆਧਾਰ ਹੈ (ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ, ਅਧਿਆਏ 2, ਸ਼ਲੋਕ 6) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਠੌਰ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਤਰਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਸੂਦਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਤ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਤੀਗਤ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਵ ਸੰਪੰਨ ਤੇ ਉੱਚ ਕੁਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਲੋਕ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪੱਛੜੀ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀਗਤ ਵਿਤਕਰੇ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਭਿੱਟ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਏਕਲਵਯ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਕਰ ਦਿਉ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਕਾ ਪਾ ਸਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੁੜ ਅਜਿਹੀ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਾ ਕਰਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੋਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰੂ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ ਬੜੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਜਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ

ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਵਰਗ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਿਤ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕੈਟੇਗਰੀਜ਼ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦਲਿਤ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀਗਤ ਵਿਤਕਰੇ, ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਗੌਰਖੀ, ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ, ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਫਿਲੌਰੀਆ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ, ਮੱਖਣ ਮਾਨ, ਅਤਰਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸਰਵਮੀਤ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੋਹਨ ਭੰਡਾਰੀ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ, ਬਿੰਦਰ ਬਸਰਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੱਗਰ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਹਾਸੀਆਗਤ ਵਰਗ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰਸਾਲੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਧੜਾਧੜ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਗੋਲੇ ਅਸਤਿਤੱਵ ਦੇ ਸੰਕਟਮਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਭਰਵਾਂ ਤੇ ਪਛਾਣਯੋਗ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਉਸ ਕਦਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਿੱਛੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਸੀਆਗਤ ਲੋਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਭਰਮ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਟੇ ਹੋਣ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਦਲਿਤਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਸਵਾਰਥ, ਕੁਰੁੱਚੀਆਂ ਤੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤਰਜੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਠੂੰਹਾ’ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਸ਼ਕਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਈ ਜਾਤੀਗਤ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਭਰਮ ਜਾਲ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਭਿੰਨ ਵਾਲੇ ਮਸਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀਗਤ ਸਰੋਕਾਰ ‘ਅੰਨੀ ਥੇਹ’ ਤੇ ‘ਤੀਜਾ ਯੁੱਧ’ ਵਿਚ ਉਭਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਗੋਤ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ‘ਠੂੰਹਾ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਜੁਲਾਹਾ ਭਾਵੇਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਵਕੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੋਤ ਬਦਲ ਕੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਟਾਰੀਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਰਦਮ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਕਟਾਰੀਏ ਦਾ ਮਾਮਾ ਸੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਟਾਰੀਏ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਠੂੰਹਾ ਹਰਦਮ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਲੜਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਕੋਟ ਫੱਤੇ ਥੋੜੀ ਕੀ ਸਕੀਰੀ ਐ?”

“ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਸਕੀਰੀ ਨਹੀਂ ਬਈ ਕੋਟ ਫੱਤੇ, ਤੂੰ ਕੰਮ ਕਰ ਆਪਣਾ”। ਵਕੀਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੋਅਬ ਝਾੜਿਆ।

ਪਰ ਹਰਦਮ ਵਿਚ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਜਾਤ ਵਾਲੀ ਹਉਂ ਤੇ ਜੱਟ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਉੱਚਤਾ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹ ਵੇਲੇ ਕਟਾਰੀਏ ਤੋਂ ਚਾਹ ਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਦੁੱਢੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਟਾਰੀਆ ਜਦੋਂ ਹਰਦਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਗਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟੀ ਰੋਟੀ ਲੈਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹਰਦਮ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਅੰਗੂਠਾ ਦਬਾਉਂਦਾ ਉਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਮਰ ਗਿਆ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ”। ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ?”

“ਜੀ ਇੱਟਾਂ ‘ਚੋਂ ਠੁੰਹਾ ਲੜ ਗਿਆ”।

“ਕਿੱਥੋਂ? ਕਟਾਰੀਆ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗੂਠੇ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਕਟਾਰੀਆ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਉਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਠੁੰਹਾ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਐਨੇ ਗਿੱਚੀ ਵਿੱਚ।

‘ਠੁੰਹੇ’ ਦੇ ਡੰਗ ਬਦਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਤੇ ਉੱਚ ਦੋਹਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਾਤੀਗਤ ਠੁੰਹੇ ਦਾ ਡੰਗ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਹੀ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਕਟਾਰੀਏ ਦਾ ਭੂਤ ਜਾਤੀਗਤ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਡੰਗਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਰਦਮ ਦਾ ਪੇਤਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਾਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਪੇਤਲੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਪੱਗ ਵੀ ਗਿਰਵੀ ਪਈ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਤੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰੀ ਹੈ।

ਸਵਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਖ਼ੁੜਾਂ ਮਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਤੀਗਤ ਹਠਿਮੈਂ ਅਧੀਨ ਕੰਗਾਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਸਰਵ ਸੰਪੰਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਲਿਤ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਰਾਹਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਰਹਿਮਤ ਮਸੀਹ ਮੱਟੂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ’ ਇਸੇ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਭਰਾਵਾ! ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ‘ਚ ਤਾਂ ਧੱਕੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਆਪਾਂ ਮਾੜੀ ਜਾਤ ‘ਚ ਜੰਮੇ ਹੋਏ, ਗੰਦ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਖੋਤੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ‘ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਜਾ ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰਾਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਭਾਰਤੀ ਮਨੋਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਕਰਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲਾਭਵੰਤ ਹੋ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਵਰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਵੀ ਨਿਰਾ ਇਕ ਭੁਲਾਵੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ

ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਰਜੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੇਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਪਾਪਾ ਆਪਾਂ ਬਰਾੜ ਹੁੰਨੇ ਆਂ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਲਗਦੇ ਜਾਤੀ/ ਜਮਾਤੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਉਤਪੀੜਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਕੁਸੈਲੇ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਚਿਹਨ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਗੁੱਗੂ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਗੁਰਨਾਮ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦਾ ਹੈ “ ਪਾਪਾ, ਪਾਪਾ ਆਪਾਂ ਬਰਾੜ ਹੁੰਨੇ ਆਂ?” ਪਿਉ ਤੋਂ ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਤਰਲੇ ਦਾ ਚਿਹਨਕੀ ਪਰਿਪੇਖ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਜਾਤ ਗੋਤ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਭਰਮ ਚੇਤਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀਗਤ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਾਤ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾੜਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨਾਲ ਭਿੱਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਘਟੀ ਹੈ ਪਰ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਜਾਤੀਗਤ ਰੁਤਬਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੰਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਛੁਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੁਲਾਵਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਅਧੋ ਅਪੂਰੇ’ ਤੇ ਜਿੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਸੌਰੀ’ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸਰਵਮੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਕਲਾਣ’ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸੇ ਭੁਲਾਂਦਰੇ ਭਰੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵੇਦਿਆਂ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੱਲੋਂ ਆਰੋਪਿਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਤੀ ਹੀਣਤਾ ਨਾਲੋਂ ਜਾਤੀ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤੀ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕੋਈ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਹੱਡਾ ਰੋੜੀ ਤੇ ਰੇਹੜੀ’ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਸਪਲਾਈ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਸੁਧਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਜਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਮੁਰਦਾਰ ਢੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਹ ਰੇਹੜੀ ਇਕ ਕਲੰਕ ਜਾਪਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਕਹੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ।

“ਪੁੱਤ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਨੈ, ਜੀਹਦੇ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬੁਰਕੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇਰੀ ਭੜਾਈ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੀ ਆ। ਤੂੰ ਈ ਦੱਸ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ‘ਚ ਸੀਰੀ ਸਾਂਝੀ ਰਲਦੇ ਆਂਦੀਆਂ ਗੁਆਂਦੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਪੜ੍ਹਿਆ? ਓਏ ਕੋਹੜਿਆ ਕੰਮ ਨੀ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਕੋਈ ਵੀ। ਮਾੜੀ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਡਮਾਕ ਦੀ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਉਛਾੜ ਨੂੰ ਉਤਾਰ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਗਰਦਾਨਦਾ ਹੈ।

ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਦੇ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਉਚ ਨੀਚ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਜਾਣੀ ਸਵੈਮਾਣ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹ ਮੋਕਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਮਾਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੋਚੀ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਮਹਤੱਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਹਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਮੋਚੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਆਂਤਰਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਲਜਿੰਦਰ ਨਸਰਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਹੱਡਾ- ਰੋੜੀ' ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਕਾਲੂ ਠੇਕਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੈਬੂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜੈਬੂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕੰਮ ਜਦੋਂ ਕਾਲੂ ਦੀ ਕਿੜ੍ਹ ਕਾਰਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਵਪਾਰੀਕਣ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਨਫ਼ੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਫ਼ੋਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਚਿਹਨ ਵੀ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਭਾਵ ਭਾਰੂ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ੋਕੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਆਯਾਮ ਸਿਰਜਦੀ ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ', 'ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਕਰਨ' ਵਾਚਣਯੋਗ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਵਾਚਿਆ ਹੈ।

ਫ਼ੂਕੋ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜ, ਅਦਾਲਤ, ਜਾਤ, ਜਮਾਤ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਤਿਉਹਾਰ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਨ ਜੋ ਸਵੈ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਉਸਾਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਰਿਤ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਚੰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਿਰ ਦੀ ਅੱਗ' ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਸੌਖਾ ਹੋਣ ਤੇ ਦਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਮਾਤ ਦਾ ਗਲੈਮਰ ਉਸ ਲਈ ਚੁੰਬਕੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਝਗੜਾ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ ਜੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਯੂ. ਪੀ 'ਚ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆਵਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਹੀਂ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਆ”।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਬਾਬੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਸਿਰ

ਦੀ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਇਲੀਟ ਕਲਾਸ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਵਿਹਾਜੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੋਰੀ' ਹੈ।

“ਲਉ ਜੀ ਆਹ ਜਿਹੜੀ ਦਲਿਤ ਸੈਨਾ ਬਣ ਗਈ ਆ ਨਾ ਆ ਹੀ ਕਾਂਸ਼ੀ-ਮਾਇਆਵਤੀ ਵਾਲੀ ਇਹਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋਰ ਵਧਾ ਤਾ। ਲੋਕ ਜਾਤ ਪਾਤ ਭੁੱਲ ਚੱਲੇ ਸੀ ਪਰ ਆਹ ਜਿਹੜੀ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਆ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।”

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂਗਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨਵਜਨਮੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵਜੋਂ ਨਵਜਨਮੇ ਦਲਿਤ ਮੱਧ ਵਰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਕਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਫੈਸਲੇ ਲਏ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਆਈਡੈਂਟਿਟੀ ਵੀ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁੱਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਾਤਰ ਵੱਖਰੇ ਸਕੂਲ ਬਣਾਉਣੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਲੀਟਿਕਸ ਵਾਲਾ ਮੁੱਦਾ ਮੇਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲੰਘ ਚੱਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਦੇ ਦਾ ਪੋਤਾ ਜਸਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵੇਂਪਣ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਬੀਬੀ ਤੂੰ ਦੇਖੀਂ ਸਾਡਾ ਰਾਜ ਆ ਜਾਊ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾ ਦੇਣਾ। ਪਨਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪੈਸਾ ਤੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਖੋਹ ਕੇ ਦਲਿਤਾਂ 'ਚ ਵੰਡ ਦੇਣੀਆਂ।”

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਖ਼ਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਦਲਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨੌ ਬਾਰਾਂ ਦਸ' ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਮਨ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਨਿੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਹੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪਾੜਾ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਿੰਦਰ ਦਾ।

“ਚਾਚਾ ਰੌਂਦ ਵੱਜ ਗਿਐ”

“ਕਿਵੇਂ? ਕੀਹਨੇ ਮਾਰਿਐ ਰੌਂਦ?”

“ਰੱਬ ਨੇ ਮਾਰਿਐ ਜਿਹੜੇ ਨੈਤੇ ਤੇ ਛਿੱਨੋ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮ ਪਏ।”

ਇੱਥੇ 'ਨੈਤੇ ਤੇ ਛਿੱਨੋ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮ ਪੈਣ' ਦੇ ਚਿਹਨ ਜਾਤੀਗਤ ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।

ਫੂਕੇ ਦਾ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਵਾਨ ਲੋਕ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ? ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਂਖਿਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੇ ਅੰਬਿਦਕਰਵਾਦ ਦਲਿਤ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਮੂੰਹ ਲਟਕਾਈ ਆਉਂਦੇ ਓ ਭਲਵਾਨੋ?... ਹੁੰਮ! ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਤੇ ਉਹ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਵਾਰ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਸਵੰਤ ਰਾਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਅਸ਼ਤਰ’ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ।

“ਭਾ... ਜੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਗੱਲ ਸਮਝਦਾਂ। ਪਰ ਮਸਲਾ ਹੋਰ ਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਡੈਂਡੀ ਪਿੱਟਦੇ ਨੀ ਥੱਕਦੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਨੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਈਓ ਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੰਡੀਆਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਆਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਚੜ੍ਹਦਾ।”

ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਜਦ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਜੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ‘ਅਧਿ ਅਧੂਰੇ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

“ਉਂ ਸਾਬੂ ਜੀ ਈ ਹਾਡੇ ਪਿੰਡ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰਿਓ ਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ। ਤਖਾਣਾ ਦਾ, ਲਬਾਣਿਆਂ ਦਾ, ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ, ਜੱਟਾਂ ਦਾ। ਜੱਟਾਂ ‘ਚ ਵੀ ਗਿੱਜ ਸੈਬੂ ਹੋਣਾਂ ਦਾ ਅੱਡ ਆ। ਤੁਆਡਾ ਰੱਬ ਭਲਾ ਕਰੇ ਸਾਰੇ ਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਲਈ ਜਾਦਾ ਤੋਂ ਜਾਦਾ ਪਾਠ ਪੂਠ ਪੜ੍ਹਦੇ ਆ।”

ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਖੱਪਿਆਂ ਤੇ ਵਿੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦਲਿਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਭਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਗਾਇਤਰੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸਪੀਵਾਕ ਸੁਆਲ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ ‘ਚਉਨ ਟਹੜ ਸਬਉਲਟਏਰਨ ਸਪਏਉਕ?’

ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜੁਗਤਾਂ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲੇ ਬੋਲ ਸੁਣੇ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਅਤਰਜੀਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਸਬੂਤੇ ਕਦਮ’ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਪਾਸਾਰ ਜੋ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਧੁਨੀ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਵੈਮਾਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਗੱਜਣ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬੋਲ ਉਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਵੀ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

“ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ‘ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿਆਂ’ ਕਹਿ ਕੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦਹਾੜ ਕੇ ਆਖੇ: “ਉਇ ਸਰਦਾਰਾ ! ਬਾਹਰ ਤੇਰਾ ਕੁੜਮ ਖੜੈ-ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਥਿਠਾ ਤੇ ਖਿਆਲ ਕਰ ਘਰੇ ਤੇਰਾ ਜੁਆਈ ਲੱਭੂ ਖਾਣ ਨੂੰ ਤਰਸਦੈ। ਅਖੀਰਲੇ ਵਾਰ ਦੇ ਲੱਭੂ ਆ ਪਿੰਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ।” ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਆਉਣਗੇ-ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੈ ਸਰਦਾਰ ਹੋਣਾਂ ਨਾ

ਉਤਰੇ-ਉਪਰੋਂ ਚੁਬਾਰੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲੇ: ‘ਵਗ ਜਾ ਵਗ ਜਾ , ਗੱਜਣਾ ਘਰ, ਨੂੰ ਵਗ ਜਾ’। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦਲਬੀਰ ਚੇਤਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਇਕਬਾਲੀਆ ਬਿਆਨ’ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਰੜੇ ਕੁਚਲੇ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਤੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੇ ਸਤਾਏ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਤਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਇਹ ਲਾਵਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਪਰਲਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾੜ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਜਿਥੋਂ ਸੂਰਜ ਉੱਗਦਾ ਹੈ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਭਲੀਭਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਫੌਜੀ ਦੀ ਟੀਸ ਮਾਰਦੀ ਲੱਤ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੱਠਿਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖੀ ਅਰਜ਼ੀ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਖੁਣੋਂ ਰੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰੂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਹਿੱਤ ਪਾਠਕ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:

1. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਰਵੀ, ਔਰਤ ਤੇ ਦਲਿਤ, ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
2. ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ।
3. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮਿਸ਼ੈਲ ਫੂਕੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ।
4. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ।
5. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ, ਮੁਖਯਧਾਰਾ ਅੰਰ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਸਾਮਯੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।
6. ਪ੍ਰਵਚਨ, ਕਹਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ, 2010
7. ਸ਼ਬਦ, ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ, 2007

‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ

1. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਥਾਨ	ਪਿੰਡ ਧਰਮ ਪੁਰਾ, ਡਾਕ ਘਰ ਖਾਂਬਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ
2. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਾਲ	ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਿਕ
3. ਛਾਪਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਲਕ	ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ
4. ਕੌਮੀਅਤ	ਭਾਰਤੀ
5. ਪਤਾ	ਪਿੰਡ ਧਰਮਪੁਰਾ, ਡਾਕ. ਖਾਂਬਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ
6. ਸੰਪਾਦਕ	ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ
7. ਕੌਮੀਅਤ	ਭਾਰਤੀ
8. ਪਤਾ	ਪਿੰਡ ਧਰਮਪੁਰਾ, ਡਾਕ. ਖਾਂਬਰਾ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ
	ਪੰਜਾਬ।

ਮੈਂ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਾ ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਹੈ।

ਮਿਤੀ. 10 ਫਰਵਰੀ, 2014 ਦਸਤਖਤ
ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਮੁਲਾਕਾਤ-1

**“ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਹੁੰਦਿਆਂ
ਅਣਖ ਲਈ ਲੜਦੇ ਹਨ”- ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ**

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦਾ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੇ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਆਧ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਕੜਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਣ ਮੇਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀ।

-ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਝੀ ਸੰਭਾਲੀ, ਮੈਂ, ਬਾਪੂ (ਬਾਬਾ) ਬਾਈ ਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਤੈਨੀ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਜੀਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਠ, ਦਸ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਪੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। 1952-53 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਾ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਨਾਥਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਬ ਜਾਂ ਕਿੱਕਰ ਵੱਢਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਮੱਝਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ 5-7 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਜੀਗਰਾਂ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੌਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਉਧਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। 1960 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਮਾਰ ਤੇ ਜੁਲਾਹੇ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਬਾਈ ਜੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨਾਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਡੀ. ਐਸ. ਸੀ (ਡਿਫੈਂਸ ਸਿਕਿਊਰਟੀ ਕੋਰ) ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਪੂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ-ਕੋਠੇ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਅੰਪਰੰਗ ਦੇ ਅਟੈਕ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਜੁੱਤੀਆਂ ਗੱਠੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਈ ਜੀ, ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਕੋਰਟ, ਕਚਿਹਰੀ ਕੇਸ ਲੜਕੇ ਨੰਬਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੇ 1952 ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਪੰਚੈਤੀ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਤਾਂ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਚੋਣ ਡਾਇਰੈਕਟ ਲੈਜਿਸਲੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੰਚੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵੋਟਰ ਲਾਈਨਾਂ ਲਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਅਫ਼ੂਤਾਂ ਨਾਲ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗਡਾਈ, ਵਢਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਘਰ ਤੋਂ ਕੋਲੀ ਗਿਲਾਸ ਪਰਨੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਮੋਢੇ ਉੱਤੇ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਖੇਤ ਗਿਆ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਕੋਲ ਲੰਘ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਅੱਛਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪਗ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਿਆ ਕਰ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਦਲਿਤ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਖੂਹਾਂ, ਹਲਟਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਦ

ਕੋਈ ਕਿਸਾਨ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਡੋਲੂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸਾਨ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਵਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕੇਸ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਓ ਸਿੱਖਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ, ਮਨਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ। 1970-80 ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਉਸਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਜਲੇਬੀਆਂ, ਛੋਲੇ ਭੁਟੁਰਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਚੱਲਣ ਲੱਗੇ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਲਈ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰੂਦੁਆਰੇ ਬਣ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

? ਮੁਢਲੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੀ।

-ਮੈਂ ਮੁਢਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਹੁਤ ਤੰਗਹਾਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲਿਆਉਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠਿਆਂ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਲਿਖਣੀ ਮੇਰੇ ਬਾਈ ਆਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਹੀ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ, ਮਿਡਲ ਸਿਆਲਬਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਤੇ ਹਾਇਰ ਸੈਕੈਂਡਰੀ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਕੁਰਾਲੀ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਫਸਟ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਹਾਇਰ ਸੈਕੈਂਡਰੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੈਕਿੰਡ ਆਇਆ ਸਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਖੁਦ ਹੀ ਟੱਕਰਾ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਲਕੀਰ, ਸਰਦਲ, ਲੋਅ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਦਿ ਰਿਸਾਲੇ ਛਪਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਫਸਰ, ਰੋਪੜ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਰਿਸਾਲੇ ਖਰੀਦ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ 'ਇਕ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ' ਇਹ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਕੁਰਾਲੀ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਲਾ ਸਕਿਆ, ਉਹਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਥੋਂ ਹੀ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨੋਟ ਦੇ ਕੇ ਛਾਪੀ ਸੀ।

'ਲੇਖਕ ਉੱਕਾ ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਇਦ ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਮ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਲਤੀਫ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਜਿਸ ਖਲੂਸ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਸਲਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਮੇਰੀ 17 ਅਗਸਤ, 1972 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਸਿਆਲਬਾ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਕਲਰਕਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਚਾਪਲੂਸੀ ਜਿਹੀ ਦਾ ਵਰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਕੇਡਰ, ਸੀ. ਤੇ ਵੀ. ਕੇਡਰ ਤੇ ਜੇ. ਬੀ. ਟੀ. ਕੇਡਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣ

ਵਾਲਾ ਕਲਰਕ ਸਾਂ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਕੇਡਰ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਜਲਾਲਤ' ਦੇ 'ਜਿੱਥੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਨੀ ਸਮਝਦੇ' ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਗਿਆਨ ਮੈਥੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬੀ. ਏ., ਐਮ. ਏ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਮੈਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਬੀ. ਏ. ਐਮ. ਏ. ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਬੀ. ਏ., ਬੀ. ਐਡ ਤੇ ਐਮ. ਏ. ਕਰ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੁਲਾਮੀ, ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ, ਹੀਜ਼ੜਾ, ਮੈਰਿਟ ਸਟੈਂਡਜ਼, ਇਸਤਰੀ ਦਿਵਸ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਕੇ ਉਦੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ 'ਰੇਪ' ਕਹਾਣੀ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਇਹ ਤੂੰ ਇਕ ਦਮ ਲੇਖਕ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ ... ਏ...' ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਸੰਨ 1995 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਠਕ ਨੇ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਲਕੀਰ-53 ਅੰਕ 'ਚ ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰੇਪ' ਨੇ ਮਨ ਟੁੰਬਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਨਵੇਂ ਉਸਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਰੂਪ ਨੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨਵਾਂ ਏ ਪਰ ਉਹਦੀ ਪਕੜ 'ਬਾਬਿਆਂ' ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਏ।" ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਛਪੇ ਸਨ।

? ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ, ਫਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ।

- ਸੰਨ 1981 ਵਿਚ ਬਾਮਸੇਫ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ 'ਪਰੇਡ ਗਰਾਉਂਡ' ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਮਸੇਫ (ਬੈਕਵਰਡ ਐਸ. ਸੀ. ਐਸ. ਟੀ. + ਓ. ਬੀ. ਸੀ. ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਕਮਿਊਨਿਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਨਵਰਟਿਡ ਮਾਈਨਾਰਟੀਜ਼ ਇੰਮਪਲਾਈਜ਼ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ 3000 ਸਾਲ ਤੋਂ ਧੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਤੇ ਅਤਿ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਖੱਲੇ ਗਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪ ਕੀਤੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਉਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਖੱਲੇ ਗਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਸ਼ੂ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਛੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ ਕਦਮ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਬਾਮਸੇਫ ਨੇ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ, ਜੁੜੇ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਹੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ-ਆਪ ਗਵਾ ਕੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਨ 1987 ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ... ਦਲਿਤ ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੋਰਿੰਡਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੀਟ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੋਂ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਲਿਤ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ 'ਜੇਲ੍ਹ ਭਰੇ ਅੰਦੋਲਨ' ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1992 ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਬਸਪਾ ਦੇ 9 ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਜਿੱਤ ਗਏ ਸਨ।

ਬਾਬੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਮੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਵਰਕਰਾ ਵਿਚ ਖੁਦਗਰਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਬਸਪਾ ਦਾ ਵੋਟਾ ਦਾ ਗਰਾਫ ਵੀ ਖੱਲੇ ਡਿੱਗਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

? ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਰੇਪ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰੋ।

-ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਿਖੀਆਂ ਗਲਭਗ 30 ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਦੇ ਲਗਭਗ 10 ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਰਦ ਔਰਤ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਫਰਾਇਡਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਾ ਖੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਨੇੜਿਓ ਨੇੜੇ... ਦੂਰੋਂ ਦੂਰ' ਵਿਚ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਗੁਆਂਢ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਆਪਾ ਖੋ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਡਲੇ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ... ਪਰ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਮੁਹੱਲੇ ਦੀ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਹਦੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਡਲੇ ਨਹੀਂ ਵਜਦੇ ਉਹਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਫਰਾਇਡਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਉਹ ਪਰੀ ਕੌਣ ਹੈ' ਵਿਚ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚਲੀ ਯਮ, ਯਮੀ ... ਭਰਾ ਤੇ ਭੈਣ ਦੀ ਮਿਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਮੀ, ਭਰਾ ਯਮ ਨੂੰ ਸਹਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਭੁਲੇਖੇ ਵਸ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ... ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਰਦ-ਔਰਤ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ... 'ਰੇਪ' ਕਹਾਣੀ ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੋਈ ਮਿੱਥ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਦਲਿਤ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਰੇਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਸੁਚੇਤ ਦਲਿਤ ਉਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਕਚਿਰਗੀ ਲਿਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਛਾਤਰ ਦਿਮਾਗ ਰੇਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭੈਣ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ, 1995 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ 'ਮਾਂ-ਬੋਲੀ' ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਦਲਿਤ ਕਦਮ' ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਉੱਘੀ ਲੇਖਕਾਂ ਰਮਣਿਕਾ ਗੁਪਤਾ ਨੇ 'ਰੇਪ' ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ।

? ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਸਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।

- ਜਦ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੀਰੀ-ਸੇਪੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਕੇ ਅਚੰਭਿਤ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਧਾਰਤ ਸਮਾਜ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ

ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਝੁੰਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ' ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਪਾਤਰ ਜੈਕਬ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰਕੇ ਪੋਤੀ, ਕੁਰਤਾ, ਚੱਪਲ ਪਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਝੌਂਪੜ-ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਨੂੰ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੋਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਕਰਨ ਚੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਦੇ ਝੌਂਪੜ-ਪੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਸ ਦਲਿਤਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਜੈਕਬ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਸੱਤਿਆ ਸੋਧਕ ਸਮਾਜ, ਬਰੈਸਟ, ਕਲੋਥ ਡਿਸਟਰ ਬੈਸਿਜ (ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਛਾਤੀਆਂ ਢਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ) ਸੈਲਫ ਰਿਸਪੈਕਟ ਮੂਵਮੈਂਟ ਆਦਿ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਮਸੇਫ ਤੇ ਜੈਕਬ ਦੇ ਅਸਰ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨਾਇਕ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਵੀ ਘਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਕੂਨ ਭਾਲਦਾ ਹੈ।

ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਨ 1992 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਕਿਵੇਂ ਚੁਪ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ 'ਮਾੜੂ-ਖਾੜਕੂ' ਲਿਖੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਬਾਮਸੇਫ ਵਰਕਰ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅੰਗ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪਾਲ' ਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ, ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੱਟ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਡਰਾਉਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਟੁੱਟੇ ਭੱਜੇ' ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਹਦੜ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਫ਼ਾਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੂੰ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ, ਹੱਥ ਆਏ ਚੌਦਾਂ ਬਰਾਤੀਆਂ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ। ਵਗਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਾਲਮਪੁਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ। ਮੁਰਦਾਰ ਪਸ਼ੂ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਢਕਵਾਂ ਕਮੇਲੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਆਦਿ।

ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਲਿਤ, ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸਾਧਨ ਹੀਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਲਈ ਲੜਕੇ ਹਨ। ਜੈਲੋ, ਅਮਲੀ ਪਤੀ ਦੇ ਨਿਕੰਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਸ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਿਨਾ 'ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਕੌਰ ਆਈ ਹੋਵੇ' ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਔਰਤ ਡਰਦੀ ਨਹੀਂ... ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ', 'ਡੁਪਲੀਕੇਟ' ਤੇ 'ਤਿੰਨ ਪਾਂਜੇ ਸੌ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪਸਾਰ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਫੜਿਆ ਹੈ।

? ਤੁਹਾਡਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਤਣਾਓ ਭਰਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਘਰੇਲੂ ਗਰੀਬੀ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੇਟੇ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ, ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

-ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ 'ਸੈਂਟਰਲ ਪੋਲੀਟੈਕਨਿਕ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਓਵਰਸੀਅਰ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਸਲੇਬਸ ਮੈਥਸ, ਫਿਜਿਕਸ, ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਪਰ

ਘਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਰਸ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹ ਕੋਰਸ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਐਸ. ਡੀ. ਓ., ਐਕਸੀਅਨ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸਵੈਮਾਨ ਲਈ ਲੜਦਿਆਂ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਫਾਲਤੂ ਖਰਚਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਘਰੇਲੂ ਗਰੀਬੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸਦੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਵਾਂ।

ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਗਲੀ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਘਰੇਲੂ ਗਰੀਬੀ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੇਟੇ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ? ਪਰ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਇਸਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ... ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਲਿਖ-ਪੜ੍ਹ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਥਹੀਣ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਾਰੂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਬਹਿ ਕੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ... ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ... ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ... ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਜਵਾਬ ਦੇਹ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ... ਕਿ ਚਲੋ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। 'ਮੈਂ ਆਕੀ ਹਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੈਂ ਖਾਪ ਪੰਚੈਤਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲਿਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕਤਲਾ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਬਰਾਂ ਕੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਪੇਸਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਗਿਰਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ', 'ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ਕਰਨ' ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਜਦ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ... ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਜਾਪਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁਝ ਅਰਥ ਹਨ। ਪਰ ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮੈਂ ਕੁਝ ਲਿਖ, ਪੜ੍ਹ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਫੇਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਮਨ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

? ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਓਂ ਕੀਤੀ ਸੀ?

-ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਨੂੰਨੀ ਲੋਕ ਹਰ ਸਾਲ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੰਗਾਂ, ਯਮਨਾ ਦੇ ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਰੋਪੜ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੀ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੀਣ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ

ਸੀ। ਕਿ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਫਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਓ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਰ ਫਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਇਦ ਅਰਥ ਹੀਣ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਆਤਮ ਗੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਫਿਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ।

? ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲਕੀਰ 'ਚ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਔਰਤ ਮਰਦ ਸਬੰਧਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿੰਗੀ ਗਲੀ, ਸਿੱਧੀ ਗਲੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਕੇਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੀ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਲਿਖਣਾ-ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਉਹ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ 'ਪਿੰਡ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਾਮਸੇਫ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸਾਂ। 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਬਾਮਸੇਫ' ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡਾ. ਐਸ. ਐਲ. ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਬੱਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਇਕ ਬੇਦਾਵਾ ਹੋਰ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੱਪਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਗਾਲੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਲ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ, ਝੁੱਗੀ ਝੁੱਪੜੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋਣ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਕੇਂਦਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਗੋਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਏ ਦੀ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਢੂੰਡਦਿਆਂ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪਿਛਲੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ-1 ਤੇ 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ-2' ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਹੋਏ ਨਹੁੰ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੱਕ ਚਿੱਟੇ ਹੁੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ 'ਜੰਗਾਂ' ਲੜਨ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ-ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਬਰਾਬਰ ਉਹ ਵੀ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਪਰ 1901 ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ 'ਇਤਕਾਲ ਇਰਾਜੀ ਐਕਟ' ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਤੇ ਉਹ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਹੋ ਕੇ ਸੀਰੀ ਸੇਪੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦੀ ਮੈਂ 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਿਛਲੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ।

? 'ਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ', 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਜਾਂ ... ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦਲਿਤ ਅਨੁਭਵ ਤੁਸੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥੀਂ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵ ਸਨ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸਨ।

-ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥੀਂ ਹੰਢਾਏ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਹਨ। ਬਾਮਸੇਫ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ 'ਇਕ ਬੇਦਾਵਾ ਹੋਰ' ਤੇ 'ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ' ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚੇਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀਏ ਲੋਕ 'ਚਮਾਰੜੀ' ਜਾਂ 'ਚੜ੍ਹਕੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਡਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। 'ਨੇਰੇ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਾਤਰ 'ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦਾ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਤਾ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜ ਅੱਜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ 'ਮਲੋਦ' ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਲਮੀਕਿਆ ਤੇ ਸਾਂਸੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਲ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ 'ਖਾਨਾ ਕਾਸ਼ਤ' ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ 'ਖਾਨਾ ਮਲਕੀਅਤ' ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ 'ਚ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇੜੇ ਤੇ ਨਿਯੂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਲ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਰੇਟ ਦੋ ਢਾਈ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਿੱਲ੍ਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ 'ਖਾਨਾ ਮਲਕੀਅਤ' ਵਾਲੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ, ਵਾੜਿਆ ਦੀ ਥਾਂ ਛੁਡਵਾ ਕੇ ਮਹਿੰਦੇ ਭਾਅ ਵੇਚ ਦੇਈਏ। ਸਾਂਝੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਤਕੜੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਵੇਚ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਬਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਥੋਂ ਕਹਾਣੀ 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸਾਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਧੇੜ ਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਣ ਵੀ ਇਹ ਕੇਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਬਜ਼ੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਖਾਨਾ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ 1901 ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇਤਕਾਲ ਇਰਾਜੀ ਐਕਟ, 1955 ਵਿਚ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਵਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

? 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ 'ਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਪਏ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ 'ਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋੜ ਵੀ ਕੱਟਦੀ ਹੈ।

- ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਪਏ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ 'ਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਾਦ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਪਏ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ 'ਚ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ... ਅੰਬੇਡਕਰਵਾਦ ਤੇ ਬੁੱਧਇਜ਼ਮ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਜਦ ਵੀ ਮਿਲਣਾ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫੋਨ ਤੇ ਅੱਧਾ-ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਤੱਕ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤਾਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਿਗ ਵੇਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮੰਡ ਪੈਦਾ

ਹੋਇਆ। ਭੁਜਾਵਾਂ ਤੋਂ... ਤੇ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਕਬੀਲਿਆ ਲਈ ਦਾਸ ਦੇ ਦਸਯੂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ। ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਉੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਲੋਕਾਇਤ, ਬੌਧ ਕਾਲ ਦਾ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਇਤਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾਂ, ਬ੍ਰਹਮ, ਨਰਕ, ਸੁਰਗ, ਮੋਕਸ਼, ਪਿਛਲਾ ਜਨਮ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਆਦਿ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤਥਾਗਤ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ, ਚੰਡਾਲਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਬੌਧ ਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੈਂ ਲੋਕਾਇਤਾ ਬੌਧਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵਿਵਸਥੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਵਿਵਸਥੀ ਤੇ ਚੇਤਨਾ' ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵਸਥੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਕੇਸ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਧਰਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਫਿਲਾਸਫਰ ਉਹਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਪ-ਪੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਰਕ, ਸੁਰਗ ਭੇਜਣ ਵਾਲੀ (ਧਰਮ ਰਾਜ ਦੀ) ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਤੱਕ 'ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ' ਪਰਿਵਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਿੰਗਲ ਮਦਰ' ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕੀ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਖਵਾਦੀ ਗਲਬੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿੰਗਲ ਮਦਰ' ਹੋਵੇਗੀ। ਤੇ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਗਲ ਮਦਰ ਹੋਵੇਗੀ।

? 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਤੇ 'ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ ... ਕਰਨ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਾਂ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।

-ਦੋਡਾ ਸ਼ੇਖ ਬਾਬੂ 'ਨਈ ਜ਼ਮੀਨ ਕੀ ਤਲਾਸ਼ ਮੇਂ ਹੈ ਆਜ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਯ' ਆਲੋਚ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ (ਸ਼ਬਦ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ 12 ਸਤੰਬਰ, 1953 ਦੇ 'ਜਨਤਾ ਸਪਤਾਹਿਕ' ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਮੇਲਨ 2 ਮਾਰਚ, 1958 ਨੂੰ ਮੋਰਬਾਗ, ਦਾਦਰ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਅਵਸ਼ੋਕਤਾ ਬਾਰੇ ਬੰਬੂ ਮਾਧਵ ਨੇ 'ਪ੍ਰਬੁਧ ਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, "ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ

ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਠ-ਗਾਂਠ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ।" 'ਆਤਮ ਕਥਾਵਾਂ' ਦਲਿਤ ਲੇਖਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਬਕੌਲ ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਲਮੀਕੀ ਇਹ ਵਿਧਾ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਆਤਮ ਕਥਾ 'ਮੀ ਕਸਾ ਝਾਲੋ' (ਮੈਂ ਕੈਸੇ ਬਨਾ) ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ 1960 ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਆਤਮ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਅਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ।

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ, ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਖੋਹੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਡਰਾਉਣੇ ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਅਸੰਭਿਅਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੂਤ ਪੁੱਤਰ ਕਰਨ' ਅਤੇ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਆਏ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਂ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

? ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਹੜੀ ਵੱਖਰੀ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।

-ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਲੱਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ। 'ਮਾੜਚੂ-ਖਾੜਕੂ' ਦਲਿਤਾਂ ਤੇ ਖਾੜਕੂਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। 'ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਹੱਥੋਂ ਵੋਟਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦਭਾਲੀ ਬੱਸੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਮਸੇਫ ਵਰਕਰ, ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ 1992 ਦੇ ਅੰਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੱਟਣੇ ਪਏ ਸਨ। 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇਕ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਖਵਾ ਕੇ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਬਾਅ ਬਣਾ ਕੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। 'ਰੱਜਤਨਾਮੀਏ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਦ ਇਕ ਵਰਕਰ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀਏ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਕੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਸਪਾ ਦੇ ਵਰਕਰ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਾਤੀ-ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਰੇਆਮ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਫੀ ਮੰਗੇ, ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਛੂਤ ਛਾਤ ਵਿਰੋਧੀ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੁਲਿਸ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਫੀ ਮੰਗਵਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਭਲਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।

? ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ।

- ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਘੱਟ ਨੋਟਿਸ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲਿਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਰਿਵੀਊ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਕੱਲਰਮਾਜਰੀ, ਡਾ. ਰ. ਬ. ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ, ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਵਾਤਿਸ, ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ, ਡਾ. ਗੁਲਜਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀਆ, ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਜੇ. ਬੀ. ਸੇਖੋਂ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੰਬੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ।

? ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋ।

- ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਉਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਮਰਾਠੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿੰਬਾਲੇ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ, ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਇਸ ਲਈ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੈ।

ਮੇਰੀਆਂ 'ਇਕ ਬੇਦਾਵਾ ਹੋਰ' ਅਤੇ 'ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ' ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਮਸੇਫ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਮੱਲ੍ਹੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇਡਰ ਕੈਂਪ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕੇਡਰ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਜਦ ਅਸੀਂ (ਪਾਤਰ) ਲੰਮੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰਕੇ ਖੂਹ ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੀ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਦੀ ਚੌਕੀ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਟੀ. ਪੀ. ਪਿੱਲੇ ਨੇ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ. ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਖੂਹ ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਖੂਹ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਵਸਤੂ ਨਾ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇ। ਟੀ. ਪੀ. ਪਿੱਲੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਜੁੜੇ, ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰੇ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਆਪ ਉੱਨੀ ਮਾਰਚ, ਉਨੀ ਸੌ ਸਤਾਈ ਮਹਾੜ ਤਾਲਾਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਪਿੱਲੇ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ 'ਬਲੀ ਦੇ ਬੱਕਰੇ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। 'ਇਕ ਬੇਦਾਵਾ ਹੋਰ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦਬਾਏ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੰਬੇਡਕਰੀ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀਆਂ।

? ਤੁਸੀਂ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ।

-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਕਸਾਅ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਮਸੇਫ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਏ ਜਦ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਗੀਡਿੰਗ ਕਰਦਿਆਂ

ਫਤਹਿਜੰਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਹੁਣ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਮਸਾਂ ਆਏ ਹਨ। ਉੱਝ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਿਆ ਹਾਂ। 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਅੱਜ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਪਾਠਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਪੱਖ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਏ।

? ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

-ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪਹਿਲੇ ਦਲਿਤ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਲਿਖੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਕਈ ਸਟੇਜਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰਮਲ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਧਰਮ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆ, ਓਮ ਨਮੋ ਸ਼ਿਵਾਇ... ਵਾਸੁਦੇਵਾਇ' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਪਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਪੀ ਅਪਰਾਧੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੀ ਇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਰਹਿੰਦੀ ਮੇਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ।

ਦੂਸਰੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਅੱਸ਼ 'ਜਿਥੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਨੀ ਸਮਝਦੇ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਤੀਸਰੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਾਹ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਵਰਕਰ ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ-ਜੁੜੇ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ। ਬਾਮਸੇਫ ਐਸ. ਸੀ., ਐਸ. ਟੀ. ਓ. ਬੀ. ਸੀ. ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 85% ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਾਮਸੇਫ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੈਂ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਪੰਜ ਚੈਪਟਰ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਸਟੇਜ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਲਮ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਲਿਤ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

? ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

-ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਪੀੜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਗਲੀ ਦਾ ਝਗੜਾ, ਘਰੇਲੂ ਗਰੀਬੀ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੇਟੇ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਹਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ, ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੋਣੇ ਰੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਰੱਖਿਆ ਜਿਹੜੇ ਅਨੁਭਵ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਹੋਏ?

- ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ' ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣਾ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਗੈਰ ਦਲਿਤ ਲੇਖਕ ਵੀ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮਵਰ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਕੋਈ 'ਸਨਮਾਨ' ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਲਿਤ ਸੋਸ਼ਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰਾ ਵੀ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 11 ਜਨਵਰੀ, 2009 ਨੂੰ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਸ਼ਨ ਕਨੇਡਾ ਵਲੋਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭਵਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ, ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ ਤੇ 5000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। 5 ਫਰਵਰੀ, 2012 ਨੂੰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਚ, ਜਲੰਧਰ ਨੇ ਲੋਕ ਕਵੀ ਗੁਰਦਾਸ ਰਾਮ ਆਲਮ ਐਵਾਰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ, 5100 ਰੁਪਏ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ ਸੀ। 5 ਮਈ 2013 ਨੂੰ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਮਿਸ਼ਨ ਇੰਪਲਾਈਜ਼ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ 'ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਐਵਾਰਡ-2012, ਇੰਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

? ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੇ-ਇਨਸਾਫੀ ਤੇ ਧੱਕੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਦੇ ਰਹੇ, ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

-ਇਸਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਬਲਾਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਫਸਰ ਨੂਰਪੁਰ ਬੇਦੀ ਵਿਖੇ ਕਲਰਕ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲਤਾ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਸਿਆਲਬਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਨਾਲ ਖੜਦਾ ਸੀ। ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਦਲਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਮੈਂ ਖੜਦਾ ਤਾਂ ਸਕੂਲ ਸਟਾਫ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪਲ ਪਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ। ਬਾਮਸੇਫ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਬਾਬੂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਦ ਵਰਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਪਿਰਟ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਗਈ। 2001 ਵਿਚ ਵਿੰਗੀ-ਸਿੰਧੀ ਗਲੀ ਦਾ ਪੰਚੈਤ ਨੇ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਨ 1985 ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਂਝੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਦਾ ਕੇਸ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਦੋ ਸਰਪੰਚ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੇਸ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਉਸਦਾ

ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹੀ ਸਰਪੰਚ ਹੁਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਭਰਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਪੰਚੈਤ ਵਲੋਂ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿੰਗੀ ਗਲੀ ਸਿੰਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਵਲ ਕੇਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਲੱਗ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੰਚੈਤ ਨੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਡੰਨ ਦੇ ਕੇ ਗਲੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇ ਹੋ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਕੇਸ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਕੇਸਾਂ 'ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ, ਗਹਿਣੇ, ਵਿਕਦੇ ਗਏ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਕਰਜਾ ਮੈਂ 2006 ਵਿਚ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਦੇ ਮਿਲੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਲਾਹਿਆ।

? ਇਸ ਪੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ... ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕਦਾ ਸੀ।

-ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪੈਸਾ ਲੈ ਕੇ ਚੰਗਾ ਖਾ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਉੱਠਣ ਸਾਰ ਹੀ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਝਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਮਸੇਫ ਵਰਕਰ ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਦਲਿਤ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਦਫਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੈਂਗ ਲਾ ਲਾਈਦੇ ਨੇ। ਸੋਹਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹਨ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨੀਂ ਜਾਣਦਾ ਇਹ ਕੀ ਬਲਾ ਏ?

ਪਰ ਇਹ ਜੀਉਣ ਲਈ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਹੈ? 'ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅੰਗ 'ਚਾਕੂ ਖੁੰਢਾ ਏ' ਕਾਂਡ 'ਚ ਮੈਂ ਅਰਥ ਹੀਣ, ਉਦੇਸ਼ ਹੀਣ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਰਵਹਾਰਾ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੱਡੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਕੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖੂਹ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਵੈਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੈਂ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਜਿਲ੍ਹਾ ਆਦਾਲਤ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ, ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਬਈ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਕੇਸ ਪਾਉਣਗੇ ਹੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਦੀ ਬਾਮਸੇਫ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਮਸੇਫ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ।" ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਜਿਲ੍ਹਾ ਰੋਪੜ ਦੀ ਬਾਮਸੇਫ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਰਥ ਆਸਾਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਏ. ਸੀ. ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦਲਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ। (ਸੰਪਾਦਕ-98881-29977)

ਜਨਬੋਧ

ਮੁਲਾਕਾਤ-

“ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲੰਬਸ ਹਾਂ... ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਲਾ” - ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹਿਬ ਤੁਹਾਡੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਆਉਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਰਤੇ-ਹਾਲ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ਼ਮਸੂ ਏ ਰਹਿਮਾਨ ਫ਼ਰੂਕੀ-ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਐਨੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਪਰਿਸ਼ਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਜਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ ‘ਆਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ’ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹਨ ‘ਚ ਕੀ ਮਨਸੂਬਾ ਹੈ? ਹੁਣ ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ? ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ?

ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਫ਼ਰੂਕੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਵਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਖਣ 'ਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਅਸਲ 'ਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਸੂਬਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ‘ਚਾਂਦ ਗਹਿਨ’ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾਸੇ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਬਸਤੀ’ ਅਤੇ ਫਿਰ ‘ਤਜ਼ਕਿਰਾ’ ਅਤੇ ਹੁਣ ‘ਆਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ’। ਤਾਂ ‘ਆਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਕਾਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰਤਾ 'ਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਨਸੀਰ-ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਉਹ ਕੀ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਇਸਦਾ ਜਿਹੜਾ ਥੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਹੌਲ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਫਿਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਸਮੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋ ਉਸ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ।

ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਚੰਗੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾੜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੀਰ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਨੀ ਖੁਸ਼ਫ਼ਹਿਮੀ ਅਤੇ ਖੁਦਫ਼ਰੋਬੀ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਕ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹਲਕਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਤੇ ਮੈਂ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਜਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਹਲਕਾ ਹੈ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਹਿਰੀਰ ਜਿਸਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਫਿਜ਼ਾ ਹੈ ਸਾਡੀ ਅਦਬੀ ਫਿਜ਼ਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਖ਼ਤਲਿਫ਼ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਅੰਜ਼ਾਮ ਤੱਕ ਆ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਿਆ। ਹਾਂ ‘ਚਾਂਦ ਗਹਿਨ’ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ‘ਬਸਤੀ’, ‘ਤਜ਼ਕਿਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਆਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ’ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਜਿਹੜਾ ਹੈ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਕੱਟਦਾ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਭਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ... ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਉਲਾਹੱਕ-‘ਅੱਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ’ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ।

ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ 'ਚ ਇਹੀ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਸ ਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ... ਕੱਟਕਾ ਵੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਲਕਿ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਗੇ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਫਿਰ ਕਦੇ ਦੇਖਾਗਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਜ਼ਿਆਉਲਾਹੱਕ-ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਹੈ।

ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ 'ਚ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਅੱਗੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਲਈ ਹੈ।

ਸ਼ਮਸੂ ਏ ਰਹਿਮਾਨ ਫ਼ਰੂਕੀ-ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਰਕ ਹੈ। ਜਿਆ ਭਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇ ਨਾਵਲ ਹੱਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਲ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਨਾਵਲ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ

ਹੋਇਆ।

ਜਿਆਓਲਹੱਕ-ਨਹੀਂ ਮਾਫ ਕਰਨਾ, ਹੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਾਵਲ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮੇਰਾ involvement ਹੈ ਉਹ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਤਕਾਜ਼ਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਇਸਦਾ ਬਿਆਨ, ਇਸ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਰਤੇਹਾਲ ਤਾਂ ਅਜੇ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਤੁਸੀਂ 'ਬਸਤੀ' ਲਿਖਿਆ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਤਜਕੀਆ' ਲਿਖਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਸਤੀ' ਦਾ Extension ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਾਵਲ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀ 'ਅੱਗੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਹੈ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਬਣਨ ਦੀ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਇਹ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ। 'ਬਸਤੀ' ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ 'ਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਿ Trilogies ਬਣ ਗਏ, ਜਾਂ ਦੋ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਇਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਇਦ... ਸਾਇਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਸਰਾਰ ਗਾਂਧੀ-ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਜੀ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਬੇਇਤਮੀਨਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ। ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਫਿਰ ਚਲ ਪਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਤਹਿਰੀਰ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖਾਸਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ।

ਅਸਰਾਰ ਗਾਂਧੀ-ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਹੋ, ਨਾਵਲ ਨਿਗਾਰ ਹੋ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਹੋ। ਕੁਝ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ ਮਸਲਨ ਖ਼ਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਆਬਾਸ, ਜਾਂ ਜ਼ਫ਼ਰਪਿਆਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਾਵਲ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਗਹਿਰਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਵਲ 'ਚ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਬਲਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਸਦੇ ਉਲਟ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਦਬ ਹੀ ਅਦਬ ਹੈ, ਪੱਤਰਕਾਰਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਇਸਦੀ ਕੀ ਵਜ਼ਾ ਹੈ?

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਹਿਜ਼ ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਬਲਕਿ ਮੇਰਾ ਕੰਮ Sub-Editor ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਕਾਇਦਾ Desk ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਹੱਦ ਤਕ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ... ਇਕ ਹੱਦ ਤੇ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 'ਮਸ਼ਰਿਕ' (ਇਕ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ) 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਸਿਰਫ ਕਾਲਮ ਨਿਗਾਰ ਦੀ ਹੋਸ਼ੀਅਤ ਨਾਲ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਤਾਂ

ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ਼ੀ ਮੇਰੇ ਪੇਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਿਭਾਜਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ਼ੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਮੇਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਵੀਸ਼ੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਕਸ਼ੀਮ ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਚ ਐਨੀ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਇਹ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤਕਸ਼ੀਮ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਵਾਂ ਨਕਾਮ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਮਸ਼ਰਿਕ' 'ਚ ਕੇਵਲ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਬਕਾਇਦਾ ਡਿਊਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਦਫ਼ਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਕੰਮ ਹਨ, ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਲਮ ਲਿਖਾਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਲਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਿਆ। ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ Fountain Pen ਫਾਊਂਟੇਨ ਪੈਨ Ball Pen ਨਾਲ। ਕਾਲਮ ਮੈਂ ਕਲਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਲ ਪੈਨ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕਾਗਜ਼ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੀਲਾ ਕਾਗਜ਼... ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਮੈਂ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਕਾਲਮ' ਸਫ਼ੈਦ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ। ਉਥੇ ਇਕ ਹੰਗਾਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਸ਼ੋਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚਾਹ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ 'ਮਸ਼ਰਿਕ' ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਕਾਲਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਾਲਮ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਫ਼ੈਦ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਰਦੂ 'ਚ ਜਿਹੜਾ ਕਾਲਮ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਸਫ਼ੈਦ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪੀਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਕਸ਼ੀਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ... ਇਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੇਰੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਦਬੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇਗੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦਾ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਹੈ, ਫਿਕਸਨ ਨਿਗਾਰੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਇਹ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇਆਂ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ। ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਦੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ 'ਚ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰਲਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਨਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਿ 1960 ਦਾ ਦੌਰ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਲਾਮਰਤਾ ਅਤੇ ਤਜਰੀਦੀ ਅਫ਼ਸਾਨਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਇਦ ਮੇਰੀ ਪਰਛਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਯਾਨੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਮਸਲਨ ਖਾਲਿਦਾ ਹੁਸੈਨ

ਅਤੇ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਦੋਂ 'ਅਦਬੇ ਲਤੀਫ਼ (ਇਕ ਪੱਤ੍ਰਕਾ) ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹ 'ਅਦਬੇ ਲਤੀਫ਼' ਵਿਚ ਹੀ ਛਪੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਐਨੀ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਯਾਨੀ ਉਹ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਿਕਾ ਅਸਗਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਜੀ ਹਾਂ... ਤਾਂ ਬਹੁਤ Ex-citement ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਮਸਲਨ ਸੁਰੇਂਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਜਿਹੜੇ 'ਸ਼ਬਖ਼ੂਨ' 'ਚ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਸਕੇ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਹੁਣ ਇਹ ਜੋ ਖ਼ਾਲਿਕਾ ਹੁਸੈਨ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਰੇਂਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਨਸਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਜਿਵੇਂ ਰਸ਼ੀਦ ਖ਼ਾਲਿਦ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਮਿਦ ਬੇਗ ਹੈ, ਜਾਂ ਮਹੁੰਮਦ ਮੁਸ਼ਨਾ ਯਾਦ ਹੈ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਦੋ-ਚਾਰ ਨਾਂ ਹਨ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਹਨ, ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੈ?

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਹਨੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਾਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਹੋਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਪੇਚੀਦਾ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੋ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜੇਕਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਤੁਰੇ ਜਾਓ। ਇਹ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੌਕ ਝੋਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਥੋੜੀ ਈਰਖਾ ਤੇ ਮਾਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਝੱਖ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਹਮ ਉਮਰ ਜਾਂ ਜੂਨੀਅਰ ਹਮ ਉਮਰ ਹਨ। ਤਾਂ ਲਾ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਸੰਦ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬਕਵਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਇਹ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ 'ਚ...

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਮੈਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਸਲਨ 1960 'ਚ ਜਿਹੜੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਏ ਹਨ ਮੈਨਰਾ, ਸੁਰੇਂਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਮਰ ਅਹਿਸਨ ਅਤੇ ਨਿਯਾਰ ਮਸਊਦ ਵਗ਼ੈਰਾ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਵਰ ਸਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਿਕਾ ਹੁਸੈਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨ੍ਹੀਂ ਅਲਾਮਤੀ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਜਾਂ ਤਜਰੀਦੀ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 1960 ਅਤੇ 1970 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਤਰੀਫ਼ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਕਹਾਣੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਲਾਮਤੀ ਜਾਂ ਤਜਰੀਦੀ ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਚੰਗਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰੀਫ਼ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਚੌ ਕਹਾਣੀ ਗਵਾਚ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਾਪਸ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨਕੀਨ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਰੱਦ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਰੀਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਅਲਾਮਤੀ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਹੋਣਗੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਅਮਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁਕਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਠਹਿਰਾਅ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੇਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਆਜ਼ਾਦ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੇਕਰ ਅਮੂਰਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ? ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਉਲਟਾ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਹਿਰੀਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲੇਗੀ? ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬੇਮਾਨੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਖਰਾਬ ਵੀ ਲਿਖਾਂਗੇ, ਬੇਮਾਨੀ ਵੀ ਲਿਖਾਂਗੇ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਵੀ ਲਿਖਾਂਗੇ। ਤਾਂ ਇਹ ਪੂਰਾ ਇਕ ਡਾਇਨਾਮਿਕ ਅਮਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਬਹੁਤ ਅਦਮ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਲੋਚਕ ਲੋਕ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਦੇਵੋਗੇ ਕਿ ਇਸ ਅਮਲ ਨੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ 'ਚ ਕਿੰਨਾ ਬੇਮਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਬਾਮਾਨੀ ਹੈ।

ਅਸਰਾਰ ਗਾਂਧੀ- ਬਲਕਿ ਨਾਕਾਬਿਲੇ ਸਮਝ ਹੈ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਜੀ ਹਾਂ! ਹੁਣ ਉਹ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵੀ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵੱਧਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਡਿਕੋਂਸ ਹੀ ਉਚਾਈ ਹੈ। ਡਿਕੋਂਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ... ਜਿਸ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਵਧੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ 1950 ਈ. ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਇਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਾਹ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਜਰਬੇ 'ਚ ਤਾਂ

ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬੇਮਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸ਼ਮਸ਼ੁ ਏ ਰਹਿਮਾਨ ਫ਼ਾਰੂਕੀ-ਸੁਬਾਹਨ ਔਲਾ ਉਮਦਾ ਬਾਤ ਕਹੀ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਹੀ ਲਿਖੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਤੁਰਿਆ ਜਾਵਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਕਾਬਿਲੇ ਤਰੀਫ਼ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਸਰਾਰ ਗਾਂਧੀ-ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਮਾੜੀ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਢੁਕਵਾ ਸੀ।

ਸ਼ਮਸ਼ੁ ਏ ਰਹਿਮਾਨ ਫ਼ਾਰੂਕੀ-ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਜਿਹੜਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵਜ਼ੂਦ 'ਚ ਹੀ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਜੇਕਰ 1960 ਈ. ਦੀ ਨਕਲ ਨੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਸਾਜ਼ਿਦ ਸਾਇਦ-ਮੈਂ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ 'ਜਵਾਲਾ ਦੀ ਬੇਟੀ' ਇਸ 'ਤੇ ਜਾਤਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ Legend ਦੀ, ਤੁਸੀਂ ਜੋ Legend ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕਿ Legend ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਹੜਾ Legend ਹੈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ Solid ਅਤੇ Firm ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ Pick up (ਪਿਕਅਪ) ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਇਹ ਅਮਲ ਬਿਲਕੁਲ Straight ਅਤੇ Simple ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ Legend ਤੇ ਕੋਈ Limitation-impose ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ Appeal ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਉਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋਕ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ- ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਸਬੰਧੀ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂ ਕਿ ਮਸਲਨ ਕੋਈ Legend ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲਵਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸਦੀ ਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ Relevance ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਆਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਂ ਇਸ ਵੱਲ ਤਵੱਜੋ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਾਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਵਾ। ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਾਂਗਾ ਅਤੇ ਅਸਲ 'ਚ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਾਂਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਭਵਿੱਖ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਰਹੇਗਾ।

ਸਾਜ਼ਿਦ ਸਾਇਦ-ਕੀ ਇਹ ਕਲਚਰਲ ਇਥੇਸ ਦੀ ਅਪੀਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਇਨਸਾਨੀ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਵਧੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ, ਸਾਡਾ ਇਥੇਸ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਤਹਿਜੀਬੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਇਸਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਜ਼ਹਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਹਿਜੀਬ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜਿਹੜਾ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਤਰੀਖ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਬਲਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਿਵਾਇਤ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਤਰੀਖ ਹੈ, ਉਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਚੌਧਰੀ ਇਬਨੂਨ ਨਸੀਰ-ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ? ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ Impact ਅੱਜ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਥਾਕਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਹਨ ਉਸ ਉੱਤੇ impact ਵਧੇਰੇ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਥੋੜਾ ਥੋੜਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਪੈਣਗੇ ਹੀ?

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਚੰਗਾ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਹ ਘੁੰਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ Trend Setter ਹਾਂ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜੁਨੀਅਰ ਹੋ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਘੁੰਮਣ ਜਾਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਫਿਹਿਮੀ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ...

ਸ਼ਮਸ਼ੁ ਏ ਰਹਿਮਾਨ ਫ਼ਾਰੂਕੀ-ਨਫ਼ਸ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ-ਜੀ ਹਾਂ, ਨਫ਼ਸ ਮੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਰਜ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਅਹਿਸਾਸ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਐਨੀ ਤਾਦਾਦ 'ਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਚਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੀਰ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਇਦ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸਾਇਦ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣਗੇ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਥਾਂ ਬਣ ਜਾਵੇ ਉਹਦੇ ਫਿਕਸ਼ਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ 'ਚ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਫਿਹਿਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜ਼ਿਆਓਲਾਹੱਕ-ਹੁਣੇ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਰਿਵਾਇਤ ਦਾ ਤਾਂ ਆਪ ਇਸਦਾ ਦਾਇਰਾ ਅਤੇ ਹੱਦ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ?

ਇਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ- ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਹਿੰਦ ਇਸਲਾਮ ਇਤਿਹਾਸ' ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਹਿੰਦ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਲਗਾਓ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹ ਵੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸਦੀ ਵਜ਼ਾ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ

ਬਣਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਇਸ 'ਹਿੰਦ-ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਹੂਬੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ, ਉਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰਾਸਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਦੀਮ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਅਰਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਕਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਤਾਂ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਅਸਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਿਆ। ਪੰਚਤੰਤਰ, ਕਥਾਸਰਿਤ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਬੇਤਾਲ ਪੰਚਸੀ, ਸਿਹਾਸ਼ਨ ਬਤੀਸੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਖੋਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਇਆ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਜ਼ੀਰੇ ਦਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਜ਼ੀਰਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਉਰਦੂ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਲੰਬਸ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਖੋਜ ਤਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਥਾ ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅਲਿਫ਼ ਲੈਲਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਫਿਕਸ ਦੀ ਵੰਡੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਗ਼ੈਰਮੁਮਲੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ? ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਲੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਵੇਂ Perspective ਲੱਭੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।

ਅਨੁਵਾਦ-ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ

ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਜਟਿਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰੰਤੂ ਬੌਧਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਉਲਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਤ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸੁੱਖੀ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਕਈ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਈ ਭੁਲਾਂਦਰਾਪਾਉ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

-ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮੁੱਲ 250, ਪੰਨੇ 144

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ

ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

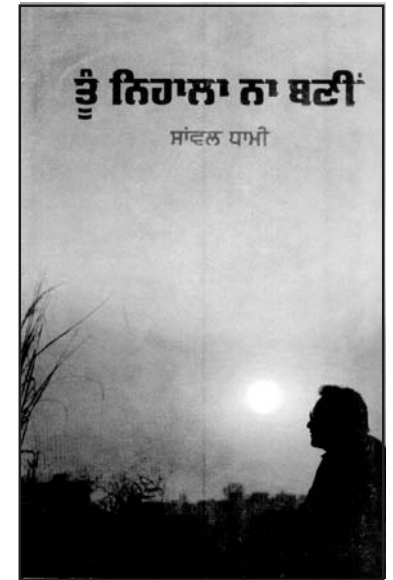
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀਂ * -ਡਾ. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸਿਆਸਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦੀ ਤੇ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਨੇਕਤਾ' ਵਿਚ 'ਏਕਤਾ' ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਤਾਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਅਨੇਕਤਾ' ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ। 'ਏਕਤਾ' ਨੂੰ ਸੁਚੱਜਾ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਗਠਜੋੜ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣੇ ਘੱਟ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਖੁੱਲੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਨੇਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੌਕੇ ਦੇ ਭਾਰੂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਲੋਕਾਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਨੇਕਤਾ 'ਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮਨਮਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ, 84 ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ, ਦਿੱਲੀ ਦੰਗੇ, ਗੁਜਰਾਤ ਦੰਗੇ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਨ। 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਚਰਾਸੀ ਦੇ ਦੰਗੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲਿਆਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਸਦਭਾਵੀ' ਅਕਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਅੰਤਰ ਵੀ ਲੋਕਪੱਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਗਿਣਾਤਮਕਤਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਅੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਨਾ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਖੌਤੀ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਮਾਡਲ' ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਜਗੀਰੂ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਨਾ। ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ

*ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮੁੱਲ 225, ਪੰਨੇ 176

ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧਵਰਗ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣਾ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਬਣਿਆ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਵਰਗ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਉਪਰ' ਵਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਗ ਮਿਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸਿਆ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵੰਡ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਿਹਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਬੱਝਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਝ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਭੋਗਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਕੁਹਜ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਮੀ ਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਖਦਿਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਨਿਹਾਲਾ ਭਰਮਣ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਹਾਲਾ ਕਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਗਾਈਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜਦੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਉਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਫ ਵਿਆਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੱਬਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਿਹਾਲਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਖੰਡਿਤ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਉਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਉਂਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤਾਂ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਵਸਤੂ ਉਹ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਢਾਚੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਕਰਮ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ' ਮੈਂ ਮੁਲਕਤਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ, ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਵੈ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲੋਗੇ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿਹਾਲਾ, ਫੱਗੂ ਤੇ ਮੱਘੂ, ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਚਾਚਾ) ਤੇ ਪਿਤਾ, ਭਰਾ ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਨਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ

ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰੀਏ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਕਤਲਿਆਮ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਤੇ ਮਾਲਕੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਜਮਾਤੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਦਖਲ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਢਾਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਡੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਈ ਗਈ, ਫਿਰ ਸ਼ਰੀਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜੇ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਕਸੀਮ ਹੋਏ। ਇਸ ਤਕਸੀਮ ਤੇ ਤਣਾਓ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦਰ ਸੰਕਟ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ/ਵੰਡ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨੁਕਸ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਨੁਪਾਤ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪੋਤਰਿਆਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਤਕਸੀਮ ਦਰ ਤਕਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਇਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਸਮੂਹ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਕੱਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਹੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਘਟਾਓਵਾਦ ਵੱਲ ਚੱਲਣਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਖੇਤੀ ਸਾਂਭਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। 'ਕੱਲੀ ਹੋਵੇ ਨਾ ਵਣਾ ਦੇ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀ, ਦੂਜਾ ਨਾ ਹੋਏ ਪੁੱਤ ਜੱਟ ਦਾ' ਨਵਾਂ ਫਿਕਰਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਤੂੰ ਨਿਹਾਲਾ ਨਾ ਬਣੀ' ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਦੀ ਹੋਈ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਚਨ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :

“ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਈ ਲੈ ਲਿਆ, ਵੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਈਆਂ।” ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਰਾਂ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਫਿਜ਼ਾ 'ਚ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕਹਾਣੀ 'ਮੱਲਮ' 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਪੁਲ' ਕਹਾਣੀ ਇਹਨਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। 'ਮੱਲਮ' ਕਹਾਣੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੜਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਸੌਖੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਦਾਮਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਕਹਾਣੀ 'ਮੱਲਮ' ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਕਰਮਦੀਨ, ਸੱਤਾ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਉਭਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਾਨ ਜੋਖਮ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਹਾਰ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ 'ਮਲੂਮ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਲੂਮ ਅਦਵੈਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ, ਦੁਇਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਵਲ ਧਾਮੀ ਨੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਤਲਿਆਮ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਭਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਭਿੰਨ ਕੌਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਅਖੌਤੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਭਾਗ

ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫਜਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵੱਧ ਖਾਣ, ਪੀਣ ਤੇ ਹੰਢਾਣ ਦਾ ਲੋਭ ਵੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੱਟੜ ਲੋਕ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੁਸੇ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਲੋਕ ਬੁੱਧੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਵਿਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਸਹਿਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ 'ਪੁਲ' ਬਾਬੇ ਪਾਤਰ ਦੁਆਲੇ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਨ੍ਹ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਤੀ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 'ਹੱਲਿਆਂ ਵੇਲੇ' ਧੀਆਂ ਦੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਬਾ ਨੀਚਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਵੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਮੋਈ ਹੋਈ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਖੇਡ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਪੁਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬਾਬਾ ਪੁਲ ਨੂੰ ਢਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਉਜੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਠਾਹਰ ਬਹੁਤ ਦੇਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਰੋਸ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਗਰੀਬੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਿਆਂ ਉਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਾਬਾ ਵੀ ਇੱਧਰ ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਹਲਵਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਦੱਲੋਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸ਼ੇ ਵੇਚਣੇ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਦੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ, ਕਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ, ਕਦੇ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਕਦੇ ਰੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ, ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨੇ ਰੰਗ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਗਾਈਡ' ਤੇ 'ਪੈਂਜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਬੌਧਿਕ ਸੋਸਨ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੋਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਗਾਈਡ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਸਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰੋ. ਬਾਜਵਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਬਾਜਵੇ ਦੀ ਧੀ ਸਵੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਸਮਝੌਤਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਮਣੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਣੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਚੀਨਾ ਇੱਕ ਅਸਧਾਰਨ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਲੜਕੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਸਮਝ ਰਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿੰਨਾ ਚਲਾਕ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮੂਰਖ। ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਗੁਰੂ' ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਪੈਂਜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਮਿਸ ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੋਈ ਖਮੋਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੈਂਜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਗਵਾਉਣ

ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਬੌਧਿਕ ਚਗਲ ਕਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਭਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰਮਾਉਣਾ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਭਰਮ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅੰਦਰਲੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਕਿਰਿਆ ਵੀ। ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭੋਗੀ ਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਲਾਹਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬਹਿਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਚਗਲ, ਲੋਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਪੋਸਟਾਂ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਕੇ ਕਾਲਖ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੁਦ ਮਿਸ ਗਾਈਡ ਹੋਏ ਲੋਕ ਗਾਈਡ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਘਾਟ, ਜੁਗਾੜਬੰਦੀ, ਕਰੀਟੋਰੀਆ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨਾਲ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ, ਕਚਘਰੜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿੱਦ, ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਬਣੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ 'ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਧਰ' ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ 'ਸੰਸਥਾ' ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੀ। ਲੋਕ ਹਿਤੂ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਕੇ ਹੀ ਖੋਜ ਤੇ ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫੈਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਨਿਹਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾੜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ 'ਸੁਖਮਣੀ' ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਅਣਲਿਖੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਮਰਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕਮਿਊਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ, ਮਰਦ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੌਧਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਬਕ ਸਿੱਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'47-ਏ ਦਿੱਲੀ'* ਦਾ ਥੀਮਕ ਪੱਖ/ - ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਾਠੌਰ

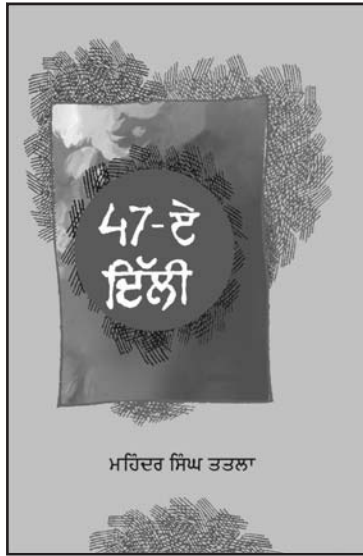
ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬਲੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿੱਥ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। '47-ਏ-ਦਿੱਲੀ' ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 11 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ। ਉਹ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

*ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, ਮੁੱਲ 150, ਪੰਨੇ 144

ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸੰਕਟ, ਬੇਗਾਨਗੀ, ਨਵਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਖਰਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ, ਸਮਲਿੰਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਵੇਸਵਾਬਿਰਤੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, 1984 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ ਦਾ ਬਿਆਨੀਆ ਢੰਗ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਆਮ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਗਲਪੀ ਤਰਕ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ 'ਮੈਂ' ਮੂਲਕ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੋਲਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਠ ਦੀ ਸਿਰਲੇਖਕ ਕਹਾਣੀ '47-ਏ-ਦਿੱਲੀ' ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੇ ਉੱਤਮਪਰਖੀ ਵਾਚ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੱਥ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਭਰੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ '47-ਏ-ਦਿੱਲੀ' ਤੁਖਲੋਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਨਾਇਕ ਦੀ ਰੂੜੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਾਠ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਦੀਆਂ ਪੱਖੀ ਵਿਚ ਛੁਪਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਬਾੜੀਏ ਬਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਪੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲਣ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੋਹਰਾਂ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ। ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਵਾਰਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਮੁਜ਼ਮੋ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਹਿੰਸਾ, ਦਰਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸ਼ੋਰਾਨੀਅਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰੇ ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਮੈਂ' ਪਾਤਰ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਉਸ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਲੋਮੰਛੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੋਹਾਂ ਅੰਦਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਨਫਰਤ, ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਦੇ ਭਾਵ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ

ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਦੋਗਲਾਪਣ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਅਜੇ ਕਿਹੜੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੈਰ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ। ਜ਼ਬਰੀ ਪੈਟਰੋਲ ਪਿਆਇਆ। ਫਿਰ ਤੀਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੜਥਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸਮਾਨ ਲੁੱਟਿਆ। ਗਹਿਣੇ ਚੁਰਾਏ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ, ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੰਦੇ ਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰ ਜਨਾਹ ਕਰਾਇਆ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਆਪ।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅੰਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਜਸਵਾਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵੈਮਪਾਇਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਵੈਮਪਾਇਰ' ਦਾ ਬੀਮਕ ਪੱਖ '47-ਏ-ਦਿੱਲੀ' ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਮਈ ਬੋਧ ਬੜੇ ਉੱਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਹਣਾ ਸੁਨੱਖਾ ਗੋਰਾ ਚਿੱਟਾ ਉਹ ਮੇਰਾ ਜਮਾਤੀ ਵੀ ਕਿਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ-ਤੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੈ-ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈ-ਵੇਖ ਮੈਂ ਬਲੇਡ ਨਾਲ ਕੇਸ ਕਟ ਦਿੱਤੇ ਨੇ

ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੇਹੂਦਗੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਗੇ ਫਸਾਦ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਰੀ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

'ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਢ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ'। ਮਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਪੰਘਰਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। (ਵੈਮਪਾਇਰ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਦੇ ਚਿਹਨ '47-ਏ-ਦਿੱਲੀ' ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਡੇ ਬਲਾਕ ਦੀ ਇਕ ਚਾਲੀ ਪੰਤਾਲੀ ਸਾਲਾ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਖਾਤਰ ਸੇਵ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ 10-12 ਧਾੜਵੀ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਲਫ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰੇਪ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਗਲਪਨਿਕ ਰੂਪ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ, ਸੰਵਾਦ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਤੇ ਫਲੈਸ਼ਬੈਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਤੇ ਛਾਏ 'ਡਰ' ਤੇ 'ਹਿੰਸਾ' ਦੇ ਚਿਹਨਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰੋਲਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ੌਫ਼, ਡਰ, ਆਤੰਕ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀ 'ਦਹਿਸ਼ਤ' ਤੇ 'ਤਾਰੇ' ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਡਰ, ਸਹਿਮ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚੌਥੀ ਕੂਟ' ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਵੀ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਚੌਥੀ ਕੂਟ' ਤੇ 'ਦਹਿਸ਼ਤ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਰਿਪੇਖ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਫ਼ੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ 'ਚੌਥੀ ਕੂਟ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖ਼ੌਫ਼ ਰਹਿਤ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚੌਥੀ ਦਿਸ਼ਾ ਉਸ ਲਈ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ੌਫ਼ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ

ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਦਹਿਸ਼ਤ' ਵਿਚ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਓ ਜੀ, ਆਖਦੇ ਹਨ, "ਕਾਕਾ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ। ਜੀਂਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਭੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਫੁਕਿਆ ਮੂੰਹ ਲੱਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਪੀਂਦਾ"।

ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਦਹਿਸ਼ਤ' ਕਹਾਣੀ ਪਾਠ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਰਤਾਰਾ 'ਉਹ ਲੜਕੀ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਧੂ ਬਾਲਾ ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਰਾਕੇਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਬਣ ਕੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਅੰਦਰ ਜ਼ੁਲਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਡੱਟ ਕੇ ਖੜਨ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਅਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਬਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪੱਖ ਲੈਸਬੀਅਨਜ਼, ਵੇਸਵਾਬਿਰਤੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ' ਤੇ 'ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 15' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਜੋ ਪਾਠਕੀ ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀਆਂ ਰੋਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 15' ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਦੀ ਭੈਣ ਮਨਬੀਰ ਕਾਲਜ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਕੁਲਦੀਪ ਨਾਲ ਸਮਲਿੰਗੀ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਲੈਸਬੀਅਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਕਾਲ ਗਰਲ ਤੱਕ ਦਾ ਤਰਾਸਦੀ ਭਰਿਆ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਤਰਾਸਦੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ 15 ਵਿਚ ਮਨਬੀਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾ ਜਸਬੀਰ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਮੰਡੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਬਦਅਮਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁੰਜੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨਾਂਤਰ 'ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਬਲਾਤਕਾਰ' ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇੱਕ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ' ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ ਜੋ ਟਰੱਕ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁੱਖੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਹਨ। ਸੁੱਖੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਇੱਕਲਿਆਂ ਵੇਖ ਉਸ ਦਾ ਰੋਪ ਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਏਡਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ 'ਨੁਸਰਤ ਲਾਡੀ' ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸ ਰੋਗ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਅਵਤਾਰ ਉਰਫ਼ ਲਾਡੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਕ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਘਿਣਾ ਦੀ ਨਿਗਾਹ

ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਚਿਹਨਕੀ ਜੁੱਟ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਅੱਜ ਹੀ।"

"ਮੈਂ ਐਚ ਆਈ.ਵੀ. ਪੌਜ਼ੀਟਿਵ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਟੈਸਟ ਰਿਪੋਰਟ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ।

ਟੈਸਟ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਰੰਟ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਸੁੱਖੀ ਮੈਂ ਕਾਉਂਟਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿ ਆਵਾਂ"।

ਫਿਰ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

(ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਰਿਪੇਖ 'ਨੁਸਰਤ ਲਾਡੀ' ਪਾਠ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਕਿਸ ਕੋ ਮਿਲਣਾ ਹੈ?"

"ਮੈਨੇ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਹ ਕੋ ਮਿਲਣਾ ਥਾ।"

"ਉੜਅਵਤਾਰ ਸਿੰਹੜ ਬੋ ਤੋਂ ਸਾਲਾ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਬੋੜੂ ਜ਼ਮੀਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੀਤਾ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧਸਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਤਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਚਿਰੰਜੀ ਲਾਲ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਉਤਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਖ਼ੂਫ਼ ਕਾਰਨ ਜੈਲਦਾਰ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਉਸ ਲਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੰਡਾਈ ਲਈ ਜੀਤੇ ਤੇ ਖੜਕੇ ਦੋਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਜੈਲਦਾਰ ਦੋਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਪਾ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਲਦਾਰ ਜੀਤੇ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਤੇ ਦਾ ਭਰਾ ਖੜਕਾ ਦਿਨ ਪਰ ਦਿਨ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜੀਤਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਜੈਲਦਾਰ ਅੱਗੇ ਮੱਦਦ ਲਈ ਝੋਲੀ ਅੱਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੰਗ ਹੋਏ ਜੀਤੇ ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਝਾੜ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

"ਸੁਰਜੀਤ ਸਿਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਂ ਡੈਡੀ ਐਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਮੋਟਰ ਤੇ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਨਾ ਏਂ। ਕੋਈ ਲੋੜ ਨੀ ਖੇਤ ਜਾਣ ਦੀ। ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੁੱਟੀ ਕੋਡੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੁਆਨੀ ਨੀ ਦੇ ਸਕਦਾ।"

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੀਤੇ ਦਾ ਭਰਾ ਖੜਕਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੀਲ ਗੁੱਜਤ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਇਲਾਜ ਖੁਣੋਂ ਤੜਫ਼ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਫੁੱਫੜ ਜੀ, ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਆਉਣ ਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀਰੇ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਰੋਇਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਡਾਕਟਰ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਅਪਰੋਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲੈ ਗਏ। ਫੁੱਫੜ ਜੀ, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਬੋਝੇ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ"।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਏ ਚਿਹਨਕੀ ਜੁੱਟਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜੀਤੇ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਖੜਕਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹੀਲ ਗੁੱਜਤ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਸਪਤਾਲ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਮਾਇਕ ਮੱਦਦ ਦਾ ਜੀਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਕੇ ਜੀਤੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ

ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਜੁੜੀਆ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੂਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੀਢੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਪਰੰਪਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਾਰਸ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਭਾਈ ਮਰਨ ਤੇ ਪੌਦੀਆਂ ਭੱਜ ਬਾਗੀਂ, ਬਿਨਾ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਲੁੱਖ ਓਟ ਹੈ ਕੋਲ ਵਸੰਦਿਆਂ ਦੀ, ਭਾਈ ਗਏ ਜੇਡੀ ਕੋਈ ਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਭਾਈ ਢਾਹੁੰਦੇ ਭਾਈ ਉਸਾਰਦੇ ਨੀ, ਭਾਈਆਂ ਬਾਝ ਬੋਲੀ ਕੋਈ ਯਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਨਾਲ ਬਾਹਵਾਂ ਭੱਜਣ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਬੜਾ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਅਜੋਕੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਵਿਗੋਚੇ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਹਿੰਦਰ ਤਤਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖੜਕੇ ਵਰਗੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਇਸ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਨਾਲੋਂ ਬੁਣਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਅਧੀਨ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਇਕ ਪੱਖ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਕਲਰਕ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤਿਲਕ ਰਾਮ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਸਾਮੀ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬਚੀ ਸਨਮੁੱਖ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।

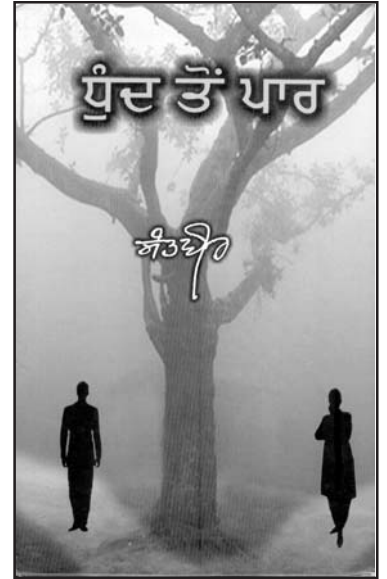
“ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬੈਲ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਨਾਲੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲਵੋ ਇਹ ਪੈਸਾ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਜਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਬੂਟਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ”।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕੀ ਵੇਰਵਾ 'ਮਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਗੁਰਜੀਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਆਪਣੀ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਚਨ ਪਾਲਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਾ ਧੋਲਾ ਵੀ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਤੇ ਤੀਜਾ ਬਚਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ। ਗੁਰਜੀਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਬਚਨ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਐਕੜਾਂ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਬਤਕਦਮੀ ਹੋ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਧੁਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਲਪੀ ਤਰਕ ਛੁਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕੀ ਮਨ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਨਵੀਨ ਦਿਸ਼ਹੱਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਕਥਾ ਰਸ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੋਹਾਂ, ਜੀਵਨ ਕਾਰਜ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਚਿੱਤਰ ਸਿਰਜਣਾ, ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ, ਸੰਗਠਿਤ ਕਥਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਹਨ।

ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਣਾਓ-ਪੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ */ -ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ

ਸੰਤਵੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਨਾਵਲਿਟ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ। ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਤੀਮੁਖਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਨਾਵਲ 'ਪੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ' ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਝਾਤ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। 'ਪੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ' ਵਿਚਲੇ ਉਭਰਦੇ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕੀ ਪੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਾਨਣ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖੁੱਪ ਹਨੇਰ। ਇਥੇ ਪੁੰਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਿਸ ਹੋਣੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਹੋਣੀ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਦਾ ਵਾਪਰਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਤਣਾਓ 'ਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਈ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚ ਪ੍ਰਣਾਏ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਣਾਅ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ੇਰੂ ਗੁੰਗਾ ਅਤੇ ਬੋਲਾ ਹੈ। ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਘੇਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਟੈਨੋ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰੱਜੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੱਜੇ ਗੈਰ-ਸਮਾਜਿਕ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ੇਰੂ ਦੇ ਗੁੰਗੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹਰ ਨਜਾਇਜ਼ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਵਲ ਤਣਾਓ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੈਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਏਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕ੍ਰਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਰੂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ,

“ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਮਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਇਥੇ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਿਆਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਰੱਜੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਸ਼ਕ ਸਿੰਦੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ੇਰੂ ਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੰਦੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਇਕ ਰਾਤ ਇਕ ਭੇਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਰੱਜੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੰਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ। ਸਿੰਦੀ ਅਤੇ ਮਨੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਹਵਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜੀ ਤਬੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹਜ਼ਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਰਜਿਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਤਵੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਮਰਦ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਤਣਾਅ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੈਰ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਾਮੁਕ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਰੱਜੇ ਦਾ ਇਕ ਧੀ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮਨੀ ਅਤੇ ਸਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਆਉਣੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਹੌਲਨਾਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਵੇਂ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੰਤਵੀਰ ਦੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਭੁੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਹਿਸ - ਤਹਿਸ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੱਜੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬੇਵੱਸ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਹੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਥਲੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੰਕਟਮਈ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰੋਅ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤੀਪੁਣਾ ਹੀ ਤਣਾਅ ਤੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਕਟਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰੱਜੇ ਦਾ ਇਹ ਲਿਖਣਾ "ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ।"

ਰੱਜੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਮਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ, ਅੰਸੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣਾ। ਸ਼ੇਰੂ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਮੰਗਣਾ, ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ -ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਚੂਲ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

‘ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ’ ਦਾ ਅਗਲਾ ਅੰਕ

ਯਾਦਾਂ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ

ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਨਵਰਟ ਹੋ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਲੇਖਕ ਇਸ ਅੰਕ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ 30 ਮਾਰਚ, 2014 ਤੱਕ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪਤੇ 'ਤੇ ਜਾਂ ਈ-ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦੇਣ। -ਸੰਪਾਦਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਕ ਜਿੰਦਰ

ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਬੱਦਨ'

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ
ਪੰਨੇ 535 ਮੁੱਲ 345

ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿੰਗਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੰਪਾਦਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਿੰਦਰ ਤੇ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਬੱਦਨ' ਨੇ 48 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬੱਝਵਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ, ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ, ਸੰਤੋਖ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ, ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ, ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ, ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੜਾ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਜੀਤ ਮਾਨ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਮਿੰਦਰ ਚਾਹਲ, ਪਰਵੇਜ਼ ਸੰਧੂ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਟੁੱਟ ਭੱਜ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਭੂਹੋਰਵੇ ਦਾ ਦਰਦ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਲਚਰ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਤਣਾਓ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਫੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਨਵੇਂ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ-ਭੇਦ ਦਾ ਮਸਲਾ ਨਸਲਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਕਟ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਲਕ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਅੰਨੀ ਦੌੜ ਤੇ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੰਕਟ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਥੇ ਵਸਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਿਨ ਸਿੰਗੇ ਸਾਨ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਟਾਵਰਜ਼' ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਅੰਨਰ ਕਿਲਿੰਗ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। -ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

ਹੁੰਗਾਰਾ :

ਖੇਤਰੀ ਜਬਾਨਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭੰਬਲਭੁਸੇ ਵਾਲੀ

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ (ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2013 ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਨਵਾਦ! ਤੇਰਾ ਸੰਪਾਦਕੀ 'ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਐਲਾਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਇਹ ਟਿਪਣੀ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਖੜੋਤ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਦਰਅਸਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਸਮੁੱਚਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰੀ ਜਬਾਨਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਭੰਬਲਭੁਸੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਭੰਬਲਭੁਸਾ ਗਤੀਗੀਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਤੀਯੁਕਤ ਸੋਧ-ਗੀਣ ਹੈ। ਤੂੰ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਦਲਿਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਮੰਡੀ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਘਸੇ ਪਿਟੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਤੇਰੀ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਬੜੀ ਹੀ ਅਸਮਾਜੀ, ਉਤੇਜਨੀ, ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤੋੜ-ਭੰਨ, ਕਾਮ ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਇਹ ਉਤੇਜਨਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਉਸਾਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾਮ-ਭੋਗ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਬਚਨੀ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਗੁਣ-ਅਵਗੁਣ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕਤਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪਸ਼ੂ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਉਤੇਜਿਤ ਕ੍ਰੀੜਾ ਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਲੋਗਨ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਕੀ ਵਿਕਾਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਘੋਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਕਾਹਲ 'ਚ ਹਨ ਆਦਮੀ ਅੰਦਰ ਆਦਮੀ, ਔਰਤ ਅੰਦਰ ਔਰਤ ਦੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਝੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਮਾਨਵ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਹੈ। All being ਨੂੰ Nothingness ਵਿਚ ਬਦਲਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

-ਤੇਜਵੰਤ ਮਾਨ (ਡਾ.)

ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਧਰ ਨੂੰ

'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 13 ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧੇਗਾ। ਪਿਓ-ਧੀ ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਸਹੁਰਾ ਨੂੰ ਦਿਉਰ-ਭਰਜਾਈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ (ਨੂੰ) ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਕੇ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਰਚੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ।" ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਪਾਦਕ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾ ਫਿਲੋਰੀਆਂ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਹਿਲਾ ਅਫਸਰ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਪਾਦਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ.....ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਇਹ

ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਵੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਕੇ. ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਹਸਤਾਖਰ ਵੀ ਜੁੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਜਿਨਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਾਂ 'ਰੌਲਾ' ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਲੇਖਕ ਪਾਉਣਗੇ। ਫਿਰ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਜਿੰਦਰ, ਸੁਖਜੀਤ ਅਤੇ ਲਕੀਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਡੈੱਡ ਲਾਈਨ' ਵਰਗੀ ਇਕ ਅੱਧ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। 'ਮੈਂ ਰੇਪ ਨੂੰ ਇਨਜਾਇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ' ਉਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਤਕ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਿਉਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ? ਜਿਹੜੀ ਧਾਰਾ ਪਿਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ ਇਹ ਤਾਂ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਹੈ ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਆਧਾਰ, ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ ਦੀ ਬੁਲਬੁਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਫਿਲੋਰੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਾਹਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਰਸਤਾ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਉਡਦੀ ਲਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਕੇ ਨਾ ਲੈ ਜਾਵੇ।

- ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ

ਤੁਸੀਂ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਦੇ ਅੰਕ-31 ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੁਕਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਖਾਉਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਇਕ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਪੈ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਟੈਣ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਮਜਬੂਤ ਥਮਲੇ ਕਰਕੇ ਉੱਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਮੋਟੇ ਤਣੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਟੈਣ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਲਟੈਣ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ਤੀਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਲੇ ਪਾ ਕੇ ਛੱਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸਰਵਿਸ ਕਰਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਨੇ... ਮੈਰਿਜ ਕਰਵਾ ਲਈ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਚਮੁੱਚ ਲਟੈਣ ਟੁੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਕੇ ਕਿਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਵਿਚ ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਥੇ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਅਪਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ਭੈਣ ਯਮੀ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖ ਚੋਹਲ-ਮੋਹਲ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਭਰਾ ਯਮ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਸਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪਿਓ-ਧੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਵਰਜਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਲੁਕਵੇਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਣਦੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੰਦ ਕਥਾ ਬਣਦੇ ਚਲੇ ਆਏ।

ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੜਵਾਹਟ

ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚਲੀ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੰਧ' 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਲਫਜ਼' ਵਿਚ ਜਦ ਪਿਓ ਧੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲਖਵੀਰ ਚੰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਅਣਸੁਣੀ ਚੀਕ' ਵਿਚ ਜਦ ਸਹੁਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੂੰਹ ਇਸਦਾ ਰਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗੀ। ਤੇ ਉਹ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾ 'ਯੁਧਰਤ ਆਮ ਆਦਮੀ' ਦੇ 119 ਅੰਕ ਵਿਚ ਤੈਲਗੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾ ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਲੰਮੀ ਕਹਾਣੀ 'ਪੱਥਰ' ਛਪੀ ਹੈ। ਪਿਓ ਬਾਲੜੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਤਪੀੜਤ ਕਰਕੇ, ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹਨੂੰ ਡਰਾ-ਧਮਕਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ ਤੇ ਧੀ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

-ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ, ਖਰੜ,

ਪਿਓ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਸੱਸ-ਜਵਾਈ, ਸਹੁਰਾ-ਨੂੰਹ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਯਥਾਰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਕਹਾਣੀ-ਧਾਰਾ (ਅੰਕ-31) ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਕਿਸੇ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਹੇ ਅਵੇਸ ਵਚਨ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦੀ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ (ਕਈ) ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਵੰਦ ਦੇ ਸਾਰ ਤੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਜ਼ਰਾ ਖੁਲਾਸਾ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਜੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੰਕਾਠੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਡੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ੰਕਾਵਾਨ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਉਲਘੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਕਿਸੇ ਹਾਂ ਮੁੱਖੀ ਰੁਝਾਨ ਪ੍ਰਤਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਪਾਠਕ ਅਗਰ ਪੇਂਡੂ ਕਹਾਣੀ ਖਾਸ ਕਰ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਖੱਕ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਨਵਾਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਥੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਹਰਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਉਸ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪਿਆਜ਼ੀ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦੀ ਉਰਜਾ ਲੁਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣੀ ਹੀ ਕਦੋਂ ਸੀ? ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਰੜਕਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਣਾ ਤਾਂ ਵਾਪਰਨਾ ਹੀ ਵਾਪਰਨਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਲਿਤ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਘੱਟ ਸੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਸਿਰਜੇ ਕਥਾ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਇੱਛਿੱਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਢਿਲਕਵੇਂ ਦੀਦਾਰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆਂ ਦੇ ਹੇਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਧ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵੱਡਾਪਣ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਭਗਵੰਤ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ-ਸਿਰਫ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਇਹਨੂੰ

ਫੜਨੋਂ ਆਸਮਰਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ਹੀ ਭਗਵੰਤ ਹੁਰੀਂ ਪੈਰੀਬਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਦਿਨੀਂ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵਧੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਫਸੀਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਓ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਈਏ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦਿਓਰ-ਭਰਜਾਈ, ਨੂੰਹ-ਸਹੁਰਾ, ਜੇਠ ਭਰਜਾਈ, ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ (ਉੱਝ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਚਦੇ ਹਨ) ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਪਿਓ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਸੱਸ-ਜਵਾਈ, ਸਹੁਰਾ-ਨੂੰਹ ਆਦਿ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਯਥਾਰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਨੇੜੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜੀ ਅਣਖ ਲਈ ਕਤਲਾ ਦੀ ਮੱਧਯੁਗੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਾਗਵਾਲ ਵਾਂਗ ਚੰਬੜਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਿਫਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਫੌਰੀ ਘਟਿਤ ਹੋਣਾ ਸੰਦੇਹਮੂਲਕ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ-ਨਾਲੇ ਮਸਲਾ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਜਾ ਅਵਿਰਜਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕਣ ਤੇ ਫਿਰ ਨਵੇਂ ਕਥਾ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਔਰਤ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੁਖਤਾ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਹੀ ਕਿਉਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮਰਦ ਅੰਦਰਲੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਭਗਵੰਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੇ... ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਏਨਾ ਫਿਕਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ।

ਗੱਲ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਇਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ (ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਨੌਬਲ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ) ਨਿੰਦਰ ਗੱਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਿੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਗੱਲ ਛੇੜਨੀ, ਖਿਲਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਤਾਂ ਬਾ-ਖੂਬੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸਮੇਟਣੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਟਿਪਣੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘਬੇਲਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਿਆਰੀਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ-ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ-ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੜਾ ਹੁੱਥ ਕੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੀਡਨ (ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਮੁਖਾਜੀ ਲਈ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਅਕਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਜੇ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਿਆਰ ਇਸ ਲਈ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ? ਜੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਸਾਇਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਜੋ ਸਵੀਡਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ-

ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਮਨ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਟਪਲੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ ਦੀ ਛੇੜੀ ਚਰਚਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੱਤਰਪਟ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਵੀ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਨੌਬਲ ਇਨਾਮ ਵੀ ਜਿੱਤ ਗਈ, ਤੇ ਇਹਦੀ ਮੁੜ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਵੀ ਹਵਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਨਿਰੋਲ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ-ਆਖਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਕੀ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ ਗਈ ਹੀ ਨਹੀਂ? ਜਾਂ ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਰਗੇ ਜੁਮਲਿਆਂ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਤੁਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਭਗਵੰਤ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ-ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀ 'ਗੀਮਾ'। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਤ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਗਲਪ ਦੇ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਇਛਿਤ - ਕਾਲਪਨਿਕ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੰਭਾਵੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਜਾਂ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਖੰਡਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਧ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੀ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਉਤੇਜਨਾ ਵਾਲੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਕੁੱਲ ਵਾਲੀ ਪਰਤ ਵੀ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਨੱਥੀ ਕੀਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਰੋਬੋਟ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਪੇਂਟਲੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪਸਾਰ ਵੱਲ ਝਾਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਲੇਖਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਫਿਲੋਰੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਰਾਜ' ਜਿੰਨੀ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨੀ ਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਸਿੰਧੜ ਜਿਹਾ ਉਤਾਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖਬਰਮੂਲਕਤਾ ਦਾ ਮੁਜਾਹਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਭਗਵੰਤ ਦੀ ਟਿਪਣੀ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਦਲਿਤਤਾ ਤੇ ਦਲਿੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜਸਵੀਰ ਕਲਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ' ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤਿ ਗਹਿਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਮਾਯੂਸੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਠੱਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਚਾਰ-ਆਸ਼ਰਮਾਂ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਲਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਜਨ ਕੌਰ ਦੀ ਮਨੋ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਜਕੜਬੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਲਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤਿ ਗੰਭੀਰ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

'ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਲਫ਼ਜ਼' (ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ) ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਧਿਆਨ ਖਿਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਪੱਖੋਂ ਵੀ। ਅਤਿ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਗਾੜਾਂ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੱਚ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਚਿਆਉਂਦੀ-ਝੁਠਲਾਉਂਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਸੁਆਲ ਖੜੋ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਕੁੰਠਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ, ਸਮਾਜਕ ਦਬਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ,

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅੱਧੀ-ਅਧੂਰੀ ਪਕੜ ਕਾਰਨ, ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਗੌਲਣਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਵੀ। ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਲੰਮਾ ਨਹੀਂ ਚਾੜ੍ਹਦਾ। ਉਝ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪਸਾਰ ਜਾਂ ਕਹੀਏ ਕਿ ਮੁੱਖ ਪਸਾਰ ਅਪਵਾਦਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿਓ ਵਲੋਂ ਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜਿਨਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਚੋਂ ਵੀ ਅਪਵਾਦਕ ਸੱਚ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾਇਰੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਰਣਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਟੇਢ ਮਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਸਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਉਕਾਈਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅੱਖਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਅੰਕ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲਖਵੀਰ ਚੰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਅਣਸੁਣੀ ਚੀਕ' ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਸਹੁਰੇ-ਨੂੰਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਅਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੂਰ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦਾ ਕਾਮ ਅਪੂਰਤੀ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਯਥਾਰਥਕ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਏ, ਸਥਾਪਤ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨੋ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦੇ ਜੋ ਵੇਗ ਟਕਰਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਟਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਤੋਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਲੌਂਗ ਡਰਾਇਵ' ਗਹਿਰਾਈ ਰਹਿਤ, ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੀ ਉਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲੀ। ਸਥਾਪਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਨਵੇਪਣ ਦੇ ਦਵੰਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੁਫੇੜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਸਮੇਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਪੈਂਤੜਾ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਏਡਜ਼ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੀ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਸਮੇਟਣ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ 'ਏਡਜ਼ ਦਿਵਸ' ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾ ਐਨ. ਜੀ. ਓ. ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਗਲਪੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾਮਾਤਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਐੱਚ. ਆਈ. ਵੀ. ਵਾਇਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਨੂੰ ਮੈਡੀਸਨ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟੀ ਜਗਤ ਦਾ ਅਤਿ-ਘਿਨਾਉਣਾ ਭਰਮ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਹਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਥੁਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਪਵਾਦਕ ਸੱਚ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਰਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ।

ਬਲੀਜੀਤ ਦੀ 'ਲੂਟ ਸਕੇ ਤੋਂ ਲੂਟ' ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸੰਸਾਮਈ ਟੇਢ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਵੇ।

'ਜਨ ਬੋਧ' ਤਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਗੈਬਰੀਅਲ ਗਾਰਸੀਆ ਮਾਰਖੇਜ਼ ਨਾਲ ਪੀਟਰ ਐੱਸ. ਸਟੋਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ (ਅਨੁਵਾਦਕ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰਚੇ ਵੱਲੋਂ) ਸਾਮਣੇ ਇਹ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਥਿਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ

ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਹਦੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਏਧਰ-ਓਧਰ ਦੇ ਘੜੇ ਘੜਾਏ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਚਲੰਤ ਜਵਾਬ ਲੈਣੇ-ਦੇਣੇ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉੱਝ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਹੋਈ ਕਿ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾ ਤਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਸਟੋਨ ਹੀ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਰਖੇਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹਾ ਸੱਚ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਤੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਕੋਲ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਇਸ ਸੱਚ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਸੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

-ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਸ, ਫਗਵਾੜਾ।

ਹਰ ਮਾੜੀ ਜਾਪਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦੇਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ

ਪਿਛਲੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅੱਧ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਕੰਮ ਦੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਸਾਲੇ ਖਰੀਦਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਖੜੋਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਘਸ ਚੁੱਕੀ ਪੇਂਡੂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕਿਸਾਨੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅੱਕ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕ ਗੱਲ ਛਿੜਨ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝੀ ਸੀ ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਜਿਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪਿਉ-ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲੱਗਿਆ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾ ਤਾਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਵਾਲਾ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਓ, ਭਰਾ, ਸਹੁਰਾ, ਜੇਠ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸੱਥ-ਨੁਮਾ ਚਾਲੂ ਜਿਹੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ। ਭਲਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੈਕਸ ਕ੍ਰਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਗ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਰਜਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਖਾਸ ਕਰ ਜੇ ਉਹ ਅਣਵਿਆਹੇ ਜਾਂ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਹੋਣ।

ਹਰ ਮਾੜੀ ਜਾਪਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਦੇਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਖਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੌਰ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸਟੇਜ ਹੈ। ਦਿਉਰ/ਜੇਠ-ਭਰਜਾਈ, ਨੂੰਹ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਘਰੇਲੂ ਦਾਇਰੇ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚਰਨ ਸਦਕਾ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ

ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ (ਉਪਰ ਵਰਣਿਤ) ਸਬੰਧ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਗੋਂ ਘਟੇ ਹਨ। ਰਹੀ ਗੱਲ ਪਿਓ ਧੀ ਜਾਂ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ, ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਉਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਝਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ ਲਿਖ ਕੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਐਨੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਛਪ ਰਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲਿਖ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸੋ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਟੀ. ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟਾ ਸਿੱਧਾ ਲਿਖ ਕੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਜ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਰੋਲ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਹਾਣੀ ਜਸਬੀਰ ਭੁੱਲਰ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੋ ਭੈਣ ਭਰਾ ਬਰਫ ਦੇ ਝੱਖੜ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਜੀਪ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਾਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੈ'। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ 'ਇਹ ਗੱਲ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਹੈ'। ਪਰ ਜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮਾੜੇ ਰੁਝਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਾੜੀ ਧਾਰਾ ਵਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ 'ਧਾਰਾਵਾਂ' ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ 'ਰੀਮਾ' ਵਰਗੀ ਹਾਸੇ ਹੀਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਰੋਬੋਟਾਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਰੋਬੋਟ ਮਨੁੱਖ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ ਉਹ ਐਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਰੋਬੋਟ। ਰੋਬੋ-ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਅੱਜ ਜੋ ਦਿਸਹੱਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਰੋਬੋਟ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਮਕੈਨੀਕਲ ਢੰਗ ਦੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਹਾਂ, ਹੋਰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਤੀਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ-ਨੁਮਾ ਜੀਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਲਡਸ ਹਕਸਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਬਰੇਵ ਨਿਊ ਵਰਲਡ' ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਦ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਦਾ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਬਣਾਵਟੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਜਤ ਔਰਤ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹੈ। ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਐਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਘਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ। ਰੋਬੋਟਾਂ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਇਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਪਛੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੈਬਰੀਅਲ ਗਾਰਸੀਆ ਮਾਰਕੇਜ਼ ((Gabriel Garcia Marquez ਨਾਲ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੀ ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕੌਣ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਐਨਾ ਕੁ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਇਹ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦਾ ਨੌਬਲ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਖਿਆਲੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਭਗਤਦੇ ਹਨ।

- ਰਾਜਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ, 98767 10809

ਸਾਡੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਅੰਕ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ। ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2013 ਦਾ 30ਵਾਂ ਅੰਕ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਜਾਣ ਜਾਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਇਸ ਅੰਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨੂੰ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਹਾਣੀ-ਧਾਰਾ ਵਧਾਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ ਅੰਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਲੇਖਕਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਅਰਕੇ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਭਗਵੰਤ ਜੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਖੜੋਤ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਆਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰੇ ਇਸ ਸੰਨਾਟੇ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖਿਆਂ ਲਫਜ਼' ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਿਉ ਧੀ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਆਏ ਗੰਧਲੇਪਣ ਉੱਤੇ ਚਿੰਤਾ ਜਤਾਈ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਹਾਰ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਰੋਇਆ ਤੇ ਸੇਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ, ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਫਿਲੌਰੀਆ, ਜਸਵੀਰ ਕਲਸੀ, ਲਖਵੀਰ ਚੰਦ, ਐਚ.ਐਸ. ਡਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵਰਜਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਨਅੱਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਸਤੂਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਭਾਵ ਘਾਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰੁਚੀਆਂ ਭੰਗ ਹੋ ਆਮਾਨਵੀਕਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਅੰਕ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਮੁਬਾਰਕ। -ਡਾ. ਮਿਨਾਕਸ਼ੀ ਰਿਠੌਰ, ਡੀ. ਏ. ਵੀ.ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਨਾ ਰਿਹੈ

'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਤ੍ਰੈ-ਮਾਸਿਕ ਸਾਹਿਤਕ-ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦਾ 31ਵਾਂ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2013 ਦਾ ਅੰਕ ਪੜ੍ਹ-ਕੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤਕ-ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚੋਂ ਸੰਪਾਦਕੀ, ਛੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਤੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਹਾਣੀ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਆਪਣੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਜੋ-ਜੋ ਨੁਕਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਖੜੋਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਂ ਦੁਹਰਾਓ ਵਿਚ ਹੈ, ਦਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਦੀ ਹੈ, ਵਰਜਿਤ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਧ ਤਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਜਿਤ ਖੇਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਔਰਤ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਰੂਪ ਹਨ? ਇਸ ਪੁਸ਼ਟ ਦਾ ਉ ਉੱਤਰ ਛੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਗੀਮਾ ਨਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕਰਕੇ ਮਰਦ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਔਰਤ ਅਸਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰੋਬਟ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੋਬਟ ਔਰਤ ਆ ਗਈ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੱਸੇ? ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੁਪਰੀ-ਸੁਪਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਹੈ, 'ਦੁਰਯੋਦਨ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਚ' ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਨਾਂ ਦੁਰਗਾ, ਦੁਰਯੋਦਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਕੋ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ-ਕੋਈ ਬਦਲਾਓ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲਾ ਮਰਦ ਜਕੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਕੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਦਾਰੂ ਤੇ ਫਿਰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ-ਉਹ ਜਦੋਂ ਪਛਤਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, 'ਕੰਧ' ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਲਫਜ਼' ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪਿਉ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, 'ਅਣਸੁਣੀ ਚੀਕ' ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਣ ਕਰਕੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, 'ਲੱਗ ਡਰਾਈਵ' ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਏਡਜ਼ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਉਪਭੋਗਤਾ ਕਲਚਰ ਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਦੇ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਦੋ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਮੀਖਿਆ ਜ਼ਰੀਏ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਰਤਾਰੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਨਾਂਹ-ਮੁੱਖੀ ਰੁਝਾਨ ਫੈਲਾਇਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਨਾ ਰਿਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸਿੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੇਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਸੋ, ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। - ਜਸਵੀਰ ਕਲਸੀ ਧਰਮਕੋਟ,

ਤਲਵਿੰਦਰ-ਅਜਮੇਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜੁਲਾਈ-ਸੰਤਬਰ, 2013 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਰੌਚਕ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ, ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਘੜੀ ਪਲਾਂ ਦੀ ਛੂਹ। ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਨ ਲਗਦੀ ਏ। ਫੇਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਮਨ 'ਚ ਤਰਤੀਬ ਦੇਂਦਾ ਸਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਅਪਣੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂ ਪਾਉਂਦਾ, ਇਕ ਮਾਅਰਕੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾ ਧਰਦੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਅਚੰਭਿਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਈਦੈ। ਕਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਾਤ ਦਾ ਬਤੰਗੜ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਦੇਂਦੇ। ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਗੌਰਵਧਨ ਗੱਬੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਭਾਰ ਮੁਕਤ' ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਬਈ ਕਮਾਲ ਈ ਕਰ ਤਾ। ਕਿਵੇਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹ-ਲਾਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਬੜਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਖਾਸ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ। ਵੈਸੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਢੀਡਸਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ' ਵੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ 'ਸੰਤਾਲੀ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀ 'ਲਹੂ ਦਾ ਛੱਪੜ' ਛਾਪ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਐ ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਿੰਦਰਾ ਹੁਰਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੇਸਰਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੁਲਬੁਲਿਆ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ' ਤੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਖਰੀਦ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਬਿੰਦਰਾ ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਅਲੋਚਕ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

-ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਡਾਲਾ (ਡਾ.) ਵਾਲੀਆ ਹਸਪਤਾਲ, ਨਡਾਲਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ
ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰੀਮਾ' ਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ

ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2013 ਅੰਕ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਪਰਚੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਰੀਮਾ' ਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਕਲਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚਾਰ ਆਸ਼ਰਮ' ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਦਵੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਅੱਜ ਕਲ ਆਮ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਕਲਸੀ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਕਲਸੀ ਨੇ ਇੱਕ ਖਲਾਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸੰਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਚੇ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਤੁਸੀਂ ਉਠਾਏ ਹਨ ਉਹ ਚਰਚਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ....। ਤੁਹਾਡੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਪਰਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ ਲਈ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਸਲਾਮ।

- ਬਲਬੀਰ 'ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ'

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਤਾਂ 'ਕਹਾਣੀ ਧਾਰਾ' ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਇਧਰ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਅੰਕ- 31 ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਬੜੀ ਸੋਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਫਿਲੌਰੀਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਰਯੋਧਨ ਦਾ ਰਾਜ, ਤਤਲਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੰਧ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਲਫਜ਼', ਤੇ ਲਖਵੀਰ ਚੰਦ ਦੀ 'ਅਣਸੁਣੀ ਚੀਕ' ਬੇਹਤਰੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਅਨੂ. ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਵਰਜਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੋਹਜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।

- ਵਿਕਰਮ ਜਨਬੰਧੂ, 17-ਏ, ਐਵਨਿਊ-ਬੀ, ਸੈਕਟਰ-1, ਭਿਲਾਈ ਨਗਰ-490001, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਮੁਥਾ. 88178-81182

ਪਰਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

1. ਮੇਰੀ ਅਧੂਰੀ ਕਹਾਣੀ (ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ)

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕੁੱਕੜਪਿੰਡੀਆਂ

ਮੁੱਲ 260 ਰੁ., ਪੰਨੇ 255

ISBN:978-81-922343-0-4, Year:2011

2. ਕਾਲ ਕਾਲਾਂਤਰ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ,

ਮੁੱਲ 150, ਪੰਨੇ 160

ISBN:978-81-922343-1-1, Year:2011

3. ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਆਲੋਚਨਾ)

ਸੰਪ. ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 150 ਰੁ., ਪੰਨੇ 112

ISBN:978-81-922343-2-8, Year:2012

4. ਕਦਮ ਕਦਮ ਚੌਰਾਹੇ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਬਿਦਰ ਬਸਰਾ, ਮੁੱਲ 100 ਰੁ., ਪੰਨੇ 112

ISBN:978-81-922343-3-5, Year:2012

5. ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਮੇਰੇ ਮੌਢੇ (ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ)

ਸ਼ਿਓਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬੇਚੈਨ, ਅਨੂ. ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ

ਮੁੱਲ 200 ਰੁ., ਪੰਨੇ 192

ISBN:978-81-922343-4-2, Year:2012

6. ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਦਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਸੰਪਾਦਕ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਮੁੱਲ 100, ਪੰਨੇ 192

ISBN:978-81-922343-5-9, Year:2013

7. 47-ਏ ਦਿੱਲੀ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

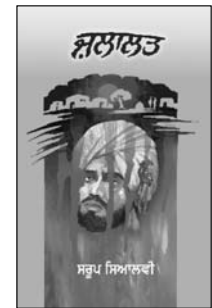
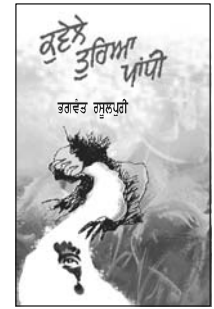
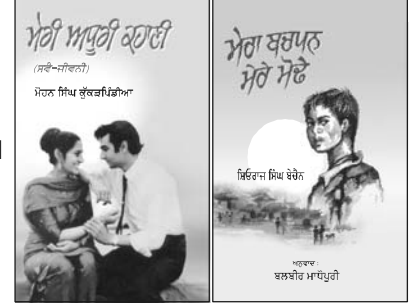
ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਤਲਾ, ਮੁੱਲ 150 ਰੁ., ਪੰਨੇ 144

ISBN:978-81-922343-6-6, Year:2013

8. ਕੁਵੇਲੇ ਤੁਰਿਆ ਪਾਂਧੀ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਮੁੱਲ 160, ਪੰਨੇ 112

ISBN:978-81-922343-7-3, Year:2013

9. ਮੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਇੰਦੂਮਣੀ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਮੁੱਲ 180, ਪੰਨੇ 144

ISBN:978-81-922343-8-0, Year:2013

10. ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਆਵਾਸ ਵੱਲ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਪੰਧਰ, ਮੁੱਲ 340 ਰੁ. ਪੰਨੇ 336

ISBN:978-81-922343-9-7, Year:2013

11. ਜ਼ਲਾਲਤ (ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ)

ਸਰੂਪ ਸਿਆਲਵੀ, ਮੁੱਲ 260 ਰੁਪੇ, ਪੰਨੇ 224

ISBN:978-93-83716-00-5, Year:2013

12. ਤੁਰਿਆ ਚੱਲ (ਕਵਿਤਾ)

ਕਰਮ ਚੰਦ ਸੇਖੋਂ, ਮੁੱਲ 400 ਰੁ., ਪੰਨੇ 144

ISBN:978-93-83716-01-2, Year:2013

13. ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ (ਇਤਿਹਾਸ)

ਮਾ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ+ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, ਪੰਨੇ 232, ਮੁੱਲ 350

ISBN:978-93-83716-02-9, Year:2014

14. ਮੈਂ ਕੋਈ ਕੁਫਰ ਤੋਲਿਆ (ਵਿਅੰਗ)

ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੇ 144, ਮੁੱਲ 150 ਰੁਪੇ.

ISBN:978-93-83716-03-6, Year:2014

15. ਦਾਨਾਬਾਦ ਬਨਾਮ ਸਿੰਘੋਵਾਲ (ਕਵਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਮੋਹਨ ਮਤਿਆਲਵੀ, ਪੰਨੇ 112, ਮੁੱਲ 420

ISBN:978-93-83716-04-3, Year:2014

16. ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਜੀਅ ਰਿਹਾ (ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਡਾਲਾ, ਪੰਨੇ 144, ਮੁੱਲ 160

ISBN:978-93-83716-05-0, Year:2014

Parwaz Parkashan

Vill. Dharampur, P.O. Khambra

Distt.Jalandhar-144026,Punjab. Ph. 94170-64350

e-mail:parwazparkashan@gmail.com

Web:www.parwazparkashan.com

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ (ਆਲੋਚਨਾ) ਤਸਕੀਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਲੁਧਿਆਣਾ
ਸਫੇ-232, ਕੀਮਤ-325

-ਗੁਰਬਚਨ

ਤਸਕੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੀਤ ਤੇ ਸਮਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦੌਰ 'ਚ ਹਾਕਮੀ ਵਿਚਾਰ ਤੌਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਣ 'ਚ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਕਮੀ ਵਰਗ ਦੀ ਹੁਕਮਦਾਰੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਦ ਤਲਾਸ਼ ਉਸ ਬੌਧਿਕ ਉਠਾਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨਿਸ਼ੇਧੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ discourse of resistance ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਖੀ ਕਰਨੀ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਮ ਹੈ।

ਤਸਕੀਨ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅੰਤਰਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਖਾਂ-ਮੂੰਦ ਪਿਛਲੱਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਚਿੰਤਕ ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਕਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਰਥ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਫੈਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਮੀਡੀਏਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਚਿੰਤਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ-ਪਰਖਣ ਦੀ ਤਸਕੀਨੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਸਕੀਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨੀ ਪਥ ਕੋਹਾਂ ਲੰਮਾ ਹੈ; ਬਹੁਤ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਜਿਹੇ ਸਿਰਜ਼ੀ ਵਿਚਾਰ-ਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ (ਵਿਧੀ ਤੇ ਵਿਹਾ ਸੰਪਾਦਕ ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ)

ਸਾਮਲ ਲੇਖਕ-ਅਜਮੇਰ ਸਿੱਧੂ, ਸੁਕੀਰਤ, ਸੁਖਜੀਤ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਨੀਰ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੱਖਾ, ਕੁਲਵੰਤ ਗਿੱਲ, ਖਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜਸਪਾਲ ਮਾਨਖੜਾ, ਜਿੰਦਰ, ਤਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ, ਨਿਰਮਲ ਜਸਵਾਲ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਗਰੇਵਾਲ, ਬਲੀਜੀਤ, ਬਲਬੀਰ ਪਰਵਾਨਾ, ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ, ਮੇਜਰ ਮਾਂਗਟ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵ ਜੋਤੀ ਧੀਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਲੁਧਿਆਣਾ
ਸਫੇ-240, ਕੀਮਤ-325

